ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

કિમ્મત સાડા ચાર આના.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]

अनुक्रमांक ૮૨૭૫ वर्गांक

पुस्तकनुं नाम ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો

विषय પ ૬૫૩:૮૪૬:૨:૨

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY

PART I.

BY

A. R. DESAI,
Late First Assistant, P. R. Training College, Ahmedabad.

AND

A. M. DIWANJI, B. A.,
Deputy Educational Inspector, Broach.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો

ભાગ ૧.

રચનાર,

અમીધર રણછોડજી દેસાઈ.

માજી ફર્સ્ટ આસિસ્ટંટ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ,

અને

આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, બી. એ.,

ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર, ભરૂચ.

સાતમી આવૃત્તિ. નકલ ૨૫,૦૦૦.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સુરત.

ઇ. સ. ૧૯૧૯.

કિમ્મત સાડા ચાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

PRINTED BY
THAKORDAS MANSING AT THE "SURAT CITY"
PRINTING PRESS NEAR CHOWTA BRIDGE, SURAT.
PUBLISHED BY
MESSRS KARSANDAS NARANDAS & SONS,
BOOKSELLERS AND PUBLISHERS, NANAVAT, SURAT.

શિક્ષકોને સૂચના

ત્રીજા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જિલ્લાની તેમજ ગુજરાત અને ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી ગયા છે, તોપણ એને સારૂ શિક્ષકોને માટે તૈયાર કરેલાં મોટાં પુસ્તકોમાંથી વિદ્યાર્થીઓના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન અપાયું હશે, તેથી બધા શિષ્યોમાં તેજ જાતનો અને તેટલોજ સંસ્કાર થયો હશે, એ કહી શકાય નહિ; માટે આ ધોરણમાં ત્રીજા ધોરણ માટે આપેલી જિલ્લાભૂગોળનો **મુખ્ય ભાગ** અને ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળમાં જે જે લખવામાં આવ્યું છે તે બધું વિદ્યાર્થીઓએ જાણવાની જરૂર છે, માટે તેનું સારૂં પુનરાવર્ત્તન કરાવવું. (જુઓ ગુજરાતશાળાપત્ર પુ. ૪૬. પા. ૩૦૧)

આ ધોરણમાં ગુજરાતની જિલ્લા અને એજન્સિવાર વિશેષ ભૂગોળ શીખવવાની છે, માટે સામાન્ય ભૂગોળનું માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, કારણ કે સામાન્ય ભૂગોળ તેઓ જાણે છે. માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન રાજ્ય, અને લોકો વિષે સહેજસાજ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિની ભૂગોળનું બાળકોને જોઈએ તેટલું જ્ઞાન છે, એમ ધારીને દરેક વિદ્યાર્થીને બીજા જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ વિષે જેટલું જાણવાની જરૂર છે, તેટલું આ પુસ્તકમાં આપેલું છે, માટે આમાં આપેલી હકીકત દરેક બાળકે જાણવી જોઈએ. આ વિશેષ માહીતીથી ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળના તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

પોતાના જિલ્લાનો કે એજન્સિનો ઉત્તર વિભાગ સાથેનો તેમજ આસપાસના જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ સાથેનો સંબંધ છોકરાંઓના મન પર બરાબર ઠસાવી પછી પડોશના જિલ્લા વિષે હકીકત શીખવવી. ત્યાંની જમીન, ખેતી, ઝાડ, વેપાર, રસ્તા, લોકો, વગેરેને પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિ સાથે સરખાવવાં. ત્યાં પણ રાજ્યપદ્ધતિ તેમજ અમલદારોનાં નામો અને તેમની ફરજો તેજ છે એમ સમજાવવું, અને પછી તે બધાના ઉપરી કમિશનર અને તેમના હાથ નીચેના ખાલસા મુલક "ઉત્તર વિભાગ" સાથે તેનો સંબંધ જોડી દેવો. કમિશનર, એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર, વગેરે આખા વિભાગને માટે રાખેલા અમલદારો અને તેમની

ફ્રરજો વિષે જ્ઞાન આપવું. ઉત્તર વિભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો અને એજન્સિઓના મુલકના વર્ણન સાથે રાજાઓનો અને તે તે ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે રાખેલા સરકારી અમલદારોનો મુંબઈ ઇલાકા અને ગવર્નર સાથે શો સંબંધ છે તેનો છોકરાંઓને બરાબર ખ્યાલ આપવો.

કોઈ પણ જિલ્લો, એજન્સિ, ઇલાકો, પ્રાંત, કે દેશ શીખવતી વખતે બને તો માટીના નમુના બનાવી જમીનના ઢાળ, પહાડ, નદીઓ, વગેરે બતાવવાં. તેને અનુસરીને જંગલ, રણ, જમીનની જાત, વગેરેનો સંબંધ જોડવો. દેશની સ્થિતિ, દરીઆથી તેનું અંતર, અને પહાડો, જંગલો, કે રણોને અનુસરીને વરસાદ ઓછો વધતો આવે છે તેનું પણ સહજ સકારણ જ્ઞાન આપવું. તે ઉપરથી આબોહવા શીખવવી, અને આબો-હવાને અનુસરીને પેદાશ, જાનવર, લોકોનો ઉદ્યોગ, વેપાર, વગેરે વિષયો સંબંધપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષકે સહજ સહજ કારણો સાથે શીખવવા; એટલે તેમના કુદરતી ભૂગોળના પણ કંઈક જ્ઞાનનો પાયો રચાય. આ ઠેકાણે ખસુસ કરીને શિક્ષકોને સૂચના આપવાની જરૂર જણાય છે કે તેમણે બીજા ભાગોમાં આપેલી પ્રાકૃતિક ભૂગોળ વાંચીને પક્કા માહીતગાર થવું, કે જેથી નકશામાં અક્ષાંશ, રેખાંશ, વગેરે દોરેલી લીટીઓ અને તેના ઉપયોગ વિષે પણ પોતે કંઈક જ્ઞાન આપી શકે.

આજ પ્રમાણે ઇલાકા કે પ્રાંતોનો સંબંધ જોડીને હિંદના સામ્રાજ્યની ભૂગોળ શીખવવાની છે. પ્રાંતવાર જમીનનો અને લોકોનો ભેદ શો છે તે, તેમજ આખા હિંદી રાજ્યનું ઐક્ય શા માટે ગણવામાં આવે છે તે પણ શીખવવું. આખા દેશનો સામાન્ય ચિતાર આપ્યા પછી ઇલાકા કે પ્રાંતવાર તેની વિશેષ માહીતી આપવી.

નકશા વગર કોઈ પણ ભૂગોળનો પાઠ આપવો નહિ, તેમજ જે ભાગ પોતે છોકરાંઓને વર્ગમાં પરસ્પર સંબંધ દર્શાવીને શીખવ્યા નથી તે ભાગ ચોપડીમાંથી તૈયાર કરી લાવવાનું કહેવું નહિ. પર્વતો, નદીઓ, વગેરેનાં નામની ટીપો ગોખી જવાથી કંઈ ફાયદો નથી; પણ તેમની રચના, તેના દેશની આબોહવા, વનસ્પતિ, લોકો, ખેતી, વેપાર, વગેરે ઉપર તેથી થતી અસર, એનું વિદ્યાર્થીને શક્તિ પ્રમાણે આપેલું જ્ઞાન તેમને વધારે કામનું થઈ પડવાનો સંભવ છે.

જે જે ભાગની ભૂગોળ ચાલતી જાય તે તે ભાગોનો પાટીઆ ઉપર નકશો દોરી એક વખત તેનું (ઉચ્ચ પ્રદેશ, નીચ પ્રદેશ, પહાડો, નદીઓ, ઢોળાવો, વગેરે) કુદરતી સ્વરૂપ બતાવવું. બીજી વખત ખનીજ, ખેતી, ઉદ્યોગ, વગેરેથી થતી પેદાશ; અને રેલવે, નદીઓ, વગેરે વ્યવહારના રસ્તાઓ, લખીને કે ચીતરીને બતાવવાં. ત્રીજી વખત વનસ્પતિ, જાનવર, અને લોકોની વહેંચણી; વળી એક વખત રાજકીય વિભાગો અને મોટાં શહેરો લખી દેખાડવાં. એક નકશામાં આ બધું સામટું બતાવવાથી ગુંચવાડો થાય છે, અને છોકરાંઓનાં મનમાં બધી હકીકત સાથે સારી ઠસતી નથી.

હિંદુસ્તાનની પેદાશ, વેપાર (આયાત અને નિકાસ), અને જુદે જુદે દેશ માલ લઈ જવા લાવવાના જમીનના કે દરિઆઈ રસ્તા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે. રાજકીય ભૂગોળ કરતાં વ્યાવહારિક ભૂગોળ ઉપર ઓછું ધ્યાન આપવાનું નથી. હિંદુસ્તાનની અંદરના રેલવેના મુખ્ય રસ્તાઓથી પણ બાળકને વાકેફ કરવાં. ભૂગોળની સાથે સહજ ઇતિહાસ પણ શીખવવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સરકારે શી ગોઠવણ કરી છે તે શીખવતાં દેશી રાજાઓને તથા તેની વસ્તીને બ્રિટિશ રાજ્યની દેખરેખથી થતી સારી અસર વિષે પણ કહેવું. હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ શીખવ્યા પછી "બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય"ની સાથે આપણો શો સંબંધ છે તે શીખવવું.

ભૂગોળના પારિભાષિક શબ્દો (ભૂશિર, અખાત, વગેરે) જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ પ્રસંગાનુસાર માટીના નમુનાની અને નકશાની મદદથી શીખવવા. તેની વ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી નહિ.

શહેરની પાસે વસ્તીના કે પહાડ પાસે ઉંચાઈના આંકડા આપ્યા છે તે ગોખાવવા માટે નથી, શિક્ષકે તેની મદદથી જાણીતાં શહેરો કે પહાડો સાથે તેમને સ્થૂળ રીતે સરખાવવા સારૂ આપેલા છે; એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

કેળવણીખાતાએ આગળ આપેલી સૂચનાઓનું શિક્ષકોએ વારંવાર મનન કરી તે શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી શીખવવું કે ભૂગોળનો અભ્યાસ અરસિક કે શુષ્ક થઈ જાય નહિ. (જુઓ ગુજરાતશાળાપત્ર પુસ્તક ૪૧. પા. ૨૦૦, ૩૦૩ તથા પુસ્તક ૪૬ પાનું ૨૯૮.).

અંગ્રેજી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં શિક્ષકો અંગ્રેજી જાણનાર પાસેથી શીખે એ ઇચ્છવા લાયક છે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૨	૧૨	શોભીનું	શોભીતું
૪૦	૮	સિંધુનો	સિંધનો
૪૨	૪	सक्कर	बक्कर
૪૫	૫	મુંબાઈનો	મુંબઈનો
૪૬	૪	મુંબાઈ	મુંબઈ
૪૮	૧૪	ઓાછી	આછી
૬૮	૭	અર્થાત	અર્થાત્
૭૪	૧૫,૧૬	સિંવાસમુદ્રમ	સિવાસમુદ્રમ
૧૦૮	૧૩	बारीदोआब	बारीदोआब
૧૨૬	૧૩	ક્ષત્રફળ	ક્ષેત્રફળ

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧લો.

मुंबई इलाको.

તમે ઉત્તર વિભાગ, કાઠિઆવાડ, અને ગાયકવાડી રાજ્યની ભૂગોળ શીખી ગયા; પણ એ ઉત્તર વિભાગ મુંબઈ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. જે પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી ગવર્નર હોય છે, તે પ્રાંત ઇલાકો કહેવાય છે. આપણા કમિશનર સાહેબના ઉપરી મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર છે. આ મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાંબો, સાંકડો, પટી જેવો પ્રદેશ છે; અને એની રાજધાની મુંબઈ શહેર છે, તેથી એનું નામ મુંબઈ ઇલાકો પડ્યું છે.

सीमा:–આ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાનની સરહદ પર જોશો તો બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપુતસ્તાન છે; પૂર્વની સરહદ પર મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો, મધ્ય પ્રાંતો, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મ્હેસુર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

विस्तार:–આપણા ઉત્તર વિભાગના ખાલસા મુલક સાથે મુંબઈ ઇલાકાને સરખાવીશું, તો માલમ પડશે કે આ ઇલાકો લગભગ તેનાથી સાડાચૌદગણો મોટો છે.*

મુંબઈ ઇલાકાના ખાલસા ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૨,૯૮૪ ચો. માઇલ અને મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૬૫,૭૬૧ ચો. માઇલ, એટલે કુલ મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૮૮,૭૪૫ ચો. માઇલ છે. ગાયકવાડી રાજ્ય મુંબઈ ઇલાકાનો વિભાગ નથી, પણ આપણી પાસેનું રાજ્ય છે; માટે જો તેને દાખલ કરીએ તો ક્ષેત્રફળ ૧,૯૬,૮૩૨ ચો. માઇલ થાય છે.

कुदरती विभागो:–કેટલીક વખતે કુદરતી રીતેજ ભાષા ઉપરથી યા તો લોકોના રિવાજ ઉપરથી અથવા દેશની રચના ઉપરથી દેશના વિભાગ થાય છે. આ બધી બાબત લક્ષમાં રાખીને જો આપણે આપણો

---

* **શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાના ક્ષેત્રફળ સાથે સરખાવવું.**

ઇલાકો તપાસીશું, તો માલમ પડશે કે કાઠિઆવાડની ઉત્તરે આવેલા નવા દેશના લોક કચ્છી ભાષા બોલે છે. તેમ તે કચ્છના અખાત અને રણને લીધે ગુજરાતથી કુદરતી રીતે છુટો પડેલો છે. આ દેશને **કચ્છ** કહે છે. કચ્છની ઉત્તરે લોક સિંધી ભાષા બોલે છે, અને તે દેશ **સિંધ** કહેવાય છે. તે પણ કચ્છના રણને લીધે ગુજરાત અને કચ્છથી છુટો પડે છે. આપણા વિભાગમાં છેક દક્ષિણનો જિલ્લો **થાણા** છે; અને ત્યાંના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ થાણા જિલ્લો દમણગંગા નદીથી શરૂ થાય છે, એટલે દમણગંગાની દક્ષિણનો બધો પહાડી મુલક **મહારાષ્ટ્ર** નામે ઓળખાય છે. એ મહારાષ્ટ્ર પરથી "મરાઠી" શબ્દ નીકળેલો છે. મહારાષ્ટ્રની છેક દક્ષિણમાં જઈએ તો જરા નિચાણનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં કાનડી ભાષા બોલાય છે અને તે ભાગ **કાનડા** કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ઇલાકાના કુદરતી રીતે પાંચ ભાગ થઈ શકે છે:—૧ **गुजरात**, ૨ **कच्छ**, ૩ **सिंध**, ૪ **महाराष्ट्र**, અને ૫ **कानडा.**

राजकीय विभागो:—કુદરતી વિભાગો પ્રમાણે હંમેશ રાજકીય વિભાગો હોતા નથી. રાજકીય વિભાગો તપાસતાં એક વાત યાદ રાખવાની છે, અને તે એ છે કે ખાલસા મુલક દેશી રાજ્યોથી તદન અળગો છે. દેશી રાજ્યો ધ્યાનમાં ન લેતાં ઉત્તર તરફ **સિંધ વિભાગ** છે. આપણી દક્ષિણે **મુંબઈ** શહેર છે, તે એક જુદોજ વિભાગ ગણાય છે. આપણા વિભાગની અને મુંબઈની પૂર્વનો ભાગ **મધ્ય વિભાગ** ગણાય છે. મધ્ય વિભાગની દક્ષિણે જઈએ તો **દક્ષિણ વિભાગ** આવે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય ચાર રાજકીય વિભાગો છે:—**उत्तर विभाग, सिंध, मध्य विभाग, दक्षिण विभाग.**

कुदरती रचना:—મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલો છે. તેની ઉત્તરનો સિંધ વિભાગ રણનો પ્રદેશ છે, અને તેમાં રેતીના ડુંગર છે. ઉત્તર વિભાગ ચગાનો સપાટ વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેમાં પૂર્વ સરહદ પર ડુંગરો છે. મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચા† પ્રદેશ છે, અને એમાં પુષ્કળ કાળી જમીન આવેલી છે. એ વિભાગમાં ઘણા ડુંગરો છે.

† શિક્ષકે ઉચ્ચ પ્રદેશ શું છે, તે સમજાવવું.

દક્ષિણ વિભાગમાં કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે નીચો પ્રદેશ આવે છે, અને પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા રત્નાગિરિ અને કોલાબા દરીઆની સપાટી પર દરીઆ અને પહાડ વચ્ચે આવેલા છે.*

पहाडो:—સિંધ દેશની પશ્ચિમની સરહદ પર **हाला** પર્વત છે. ઉત્તર વિભાગમાં નાના ડુંગરાઓ છે, અને એની પૂર્વની સરહદ પર જે ડુંગરો આવેલા છે તે **विंध्याचळ** અને **सातपुडा**ના ફાંટાઓ છે. દક્ષિણમાં ઉત્તરદક્ષિણ **सह्याद्रि** આવેલો છે. એ પર્વત **पश्चिमघाट**ને નામે પણ ઓળખાય છે.

સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે આવેલા રત્નાગિરિ, કોલાબા, અને થાણા જિલ્લા "**कोंकण**" નામે ઓળખાય છે. એમાં **माथेरान** અને **महाबळेश्वर** નામનાં ઉંચાં શિખરો છે.

नदीओ:—સિંધની અંદર જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાથી **सिंधु** નદી સિંધ પ્રાંતમાં દાખલ થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ગુજરાતની જમીનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ હોવાને લીધે **नर्मदा** અને **तापी** નદી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, તેથી **गोदावरी** અને **कृष्णा** નદી પૂર્વ તરફ વહે છે. આ છેલ્લી બે નદીનો થોડો ભાગ આપણા ઇલાકામાં છે.

ગોદાવરી નદી નાશક પાસેથી અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે.

धोध:—નદીનું પાણી પહાડ ઉપરથી અથવા ખડક ઉપરથી પડે છે ત્યારે તેને ધોધ કહે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જોવા લાયક ધોધ બે છે, એક નર્મદા નદીનો **धुरपाण**નો અને બીજો દક્ષિણમાં **गेरसप्पा**નો છે.†

रण:—મુંબઈ ઇલાકામાં કચ્છની ઉત્તરે એક મોટું રણ છે. રણમાં વનસ્પતિ હોતી નથી, અને મુસાફરોને ઊંટ પર મુસાફરી કરવી પડે છે. આ રણ આપણા સુરત જિલ્લાથી પાંચગણું મોટું છે. એ અસલ સમુદ્રનો

* શિક્ષકે માટીનો નમુનો કરી આ પ્રમાણે મુંબઈ ઇલાકાની રચનાનો ખ્યાલ સારી રીતે આપવો.

† શિક્ષકે ધોધ આગળના કુદરતી દેખાવનું વર્ણન આપવું,(પાઠ ૨૯, પાંચમી ચોપડી).

ફાંટો હતો કે સરોવર હતું તે નક્કી કહી શકાતું નથી. ચોમાસામાં રણમાં જ્યારે પાણી ફરી વળે છે, ત્યારે કચ્છ એક ટાપુ બની જાય છે.

किनारो:—હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો લગભગ પોણો ભાગ આ ઇલાકામાં છે. સિંધમાં **करांची** મોટું બંદર છે. દક્ષિણમાં આવતાં આપણે કચ્છની દક્ષિણે **कच्छनो अखात** જોઈએ છીએ. ત્યારપછી કાઠિઆવાડના કિનારા પર આવતાં ત્યાં ઘણાં બંદરો જોવામાં આવે છે; પણ આ બંદરોમાં ચોમાસામાં વહાણ રહી શકતાં નથી. કાઠિઆવાડની પૂર્વે **खंभातनो अखात** છે. ત્યાંથી દક્ષિણમાં આવતાં **मुंबई** મોટામાં મોટું બંદર છે, અને દુનિયાનાં સારાં અને મોટાં બંદરોમાંનું એક છે. છેક દક્ષિણમાં **कारवार** નામનું મોટું બંદર છે.

आबोहवा:—સિંધમાં રણ હોવાને લીધે તથા કોઈ પહાડ ન હોવાને લીધે વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, અને ઉનાળામાં રેતાળ જમીનને લીધે તથા વનસ્પતિની તાણને લીધે તાપ વધારે લાગે છે. ગુજરાતમાં સિંધ કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, પણ તાપ ઓછો છે. નૈર્ઋત્યનો ભેજવાળો પવન સહ્યાદ્રિથી ઠંડો પડે છે, અને તે ગુજરાતમાં ફરી વળે છે. સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગ પર નૈર્ઋત્યનો પવન બરાબર કાટખુણે આવવાથી વરસાદ રત્નાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લા અને મુંબઈ તરફ વધારે પડે છે. મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને વરસાદ સહ્યાદ્રિ પર પડી જવાથી મધ્ય વિભાગને માટે બહુ રહેતો નથી, અને એજ કારણને લીધે તે ભાગમાં હવા કોરી રહે છે. પશ્ચિમ બાજુએ દરીઆ પરના પ્રદેશની હવા ભેજવાળી છે. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં દરીઓ પાસે ન હોવાથી તેમજ રણના જેવી ભૂમિને લીધે હવા સુકી છે.

वनस्पति:—જ્યાં જ્યાં ડુંગરો હોય છે, ત્યાં ત્યાં જંગલો વિશેષ હોય છે. કાઠિઆવાડના ગીરનાર ડુંગરમાં, અને પંચમહાલ અને પૂર્વના ડુંગરો તરફ મહુડા, સીસમ, રાયણ, સાગ, અને વાંસ પુષ્કળ થાય છે. ઘાટ પર સાગ અને ખેરનું લાકડું અને વાંસ થાય છે. કાનડા તરફ સુખડનાં ઝાડ જંગલોમાં જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આંબા, ફણસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, વગેરે ઝાડ આ ઇલાકામાં ઘણેખરે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. સિંધમાં મુખ્ય ઝાડ બાવળ છે. *

* શિક્ષકે આ બધાં ઝાડ બનતા લગી બતાવવાં.

જાનવર:–દેશની હવા અને દેશની રચના પર જનાવરોનો આધાર છે. ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, વગેરે સર્વ જગામાં જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત સિંધમાં રેતાળ પ્રદેશને લીધે ઊંટ અને ગધેડાં જોવામાં આવે છે. ગીરનારના જંગલમાં સિંહ છે. ડુંગરો પર અને જંગલોમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, રીંછ, સાબર, ડુક્કર, અને હરણ ઘણાં જોવામાં આવે છે. ડુંગરો પર પાડા પાસે, સિંધમાં ઊંટ પાસે, અને બીજા ભાગોમાં બળદ પાસે ખેતી કરાવવામાં આવે છે. કાઠિઆવાડના ઘોડા વખણાય છે.

વસ્તી:–મુંબઈ ઇલાકાની કૂલ વસ્તી આસરે પોણાચાર કરોડ છે. તેમાં નાનાં દેશી રાજ્યોમાં ૭૪ લાખ, ગાયકવાડી રાજ્યમાં ૨૦ લાખ ને ૩૨ હજાર, અને ખાલસા મુલકમાં ૧ કરોડ ૯૬ લાખ છે.[૧]

આપણા ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે, અને પારસીની વસ્તી ઘણીજ થોડી છે (૮૦,૦૦૦);[૨] પણ તેઓ ચતુર, સાહસિક, અને હોંશિયાર છે. મુંબઈમાં પારસીની વસ્તી વધારે છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, યાહુદી, વગેરે જોવામાં આવે છે. જંગલના ભાગોમાં ભીલ, કોળી, નાયકા, વગેરે અનાર્ય જાત રહે છે.[૩]

ધર્મ:–મુખ્ય ધર્મ પાંચ છે. **હિંદુ** ધર્મમાં સ્માર્ત[૪] અને વૈષ્ણવ[૫] એવા બે મોટા સંપ્રદાય છે. સ્માર્ત ધર્મવાળા શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના અનુયાયી છે. વૈષ્ણવ ધર્મવાળા વિષ્ણુના ભક્ત છે.

બીજો ધર્મ **મુસલમાની** છે. એ લોકો મોહંમદ પેગમ્બર સાહેબના અનુયાયી છે.

---

૧. શિક્ષકે પોતાના તાલુકા અને જિલ્લાની વસ્તી સાથે આ આંકડા સરખાવવા. આ આંકડા 'લગભગ' કે 'આસરે' સમજવા.

૨. મુખ્ય પ્રાંતો, તેમાંનાં મુખ્ય શહેરો, તથા મુંબઈ ઇલાકાના જિલ્લા, વિભાગ, તથા શહેરો, વગેરેની વસ્તીના આંકડા સને ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે દાખલ કરેલા છે.

૩. શિક્ષકે ચોથી ચોપડીના ૩૫મા પાઠનો ઉપયોગ શીખવતી વખતે કરવો, અને પોતાને જ્ઞાન હોય તે ઉપરથી આ જાતો વિષે કંઈ કંઈ રસિક રીતે કહેવું.

૪, ૫. આ શબ્દો સમજાવવા.

પારસીઓ **જરથોસ્ત** પેગમ્બરના અનુયાયી છે અને તેઓ અગ્નિને પૂજે છે.

કેટલાક લોકો **જૈન** ધર્મ પણ માને છે. એ જૈન ધર્મના બે મુખ્ય વિભાગ છે:—દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી.

દિગંબરી પારસનાથને આંગી ચઢાવતા નથી, પણ શ્વેતાંબરી આંગી[1] ચઢાવે છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાની સંખ્યા આ ઇલાકામાં બે લાખ ઉપર છે, તેમાં ૨૦ હજાર યુરોપીઅનો છે, અને બાકીના દેશી ખ્રિસ્તી છે. એ ધર્મવાળા લૉર્ડ* જીસસ ક્રાઇસ્ટના અનુયાયી છે.

ભાષાઓ:—આગળ બતાવ્યું છે તેમ સિંધમાં **સિંધી**, કચ્છમાં **કચ્છી**, ગુજરાતમાં **ગુજરાતી**, મહારાષ્ટ્રમાં **મરાઠી**, અને છેક દક્ષિણમાં **કાનડી** ભાષા બોલાય છે.

કચ્છની અંદર અને કાઠિઆવાડના દરીઆકિનારા પરના ભાગમાં **કચ્છી** ભાષા બોલાય છે. તે ગુજરાતી અને સિંધીનું મિશ્રણ છે: અને તે માત્ર બોલવાનાજ કામમાં આવે છે.

મુસલમાનોની સામાન્ય ભાષા ઉર્દુ છે.

ગુજરાતમાંના કેટલાક મુસલમાનો ગુજરાતી અને દક્ષિણના કેટલાક મરાઠી બોલે છે.

ધંધાઓ:—મુંબઇ ઇલાકાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને તેમાં વસ્તીનો અડધા ઉપરાંત (૫૯ ટકા જેટલો) ભાગ કામે લાગેલો છે. એ ઉપરાંત બીજા મુખ્ય ધંધા કારીગરી કે મજુરી, વેપાર, અને ખાનગી નોકરી છે.

ગામડામાં કેટલાક જાડું સુતરાઉ કાપડ વણીને, કેટલાક નોકરી કરીને, અને કેટલાક સાધારણ ઉપયોગની વસ્તુ બનાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. મોટાં શહેરોમાં વણવા, કાંતવા, વગેરેનાં સાંચાકામ ઉઘડ્યાં

---

૧. આ શબ્દ સમજાવવો. *લૉર્ડનો અર્થ અહીં શ્રી જેવો થાય છે. ખ્રિસ્તી લોકો લૉર્ડનો અર્થ આ જગાએ પ્રભુ કરે છે.

જાય છે, અને તેમાં પણ લાખો લોકોને રોજી મળે છે. ખાલસા મુલકમાં ૬ લાખ ૩૫ હજાર, અને દેશી રાજ્યોમાં આસરે પોણુબે લાખ માણસ રેશમ, રૂ, વગેરેના વણાટકામમાં રોકાએલા રહે છે. કિનારાના લોક ખલાસીનો ધંધો કરે છે.

ખનીજ:—કાઠિઆવાડના ડુંગરોમાંથી ઘર બાંધવા લાયક પુષ્કળ **પત્થર** નીકળે છે, તેથી પોરબંદર તરફ આવા પત્થરોનો વેપાર વધારે છે. ધારવાડમાંથી **લોઢાની કાચી ધાતુ** નીકળે છે; પણ બળતણના તોટાને લીધે મોટા પાયા પર તે ગાળવામાં આવતી નથી. ધારવાડમાંથી **સોનું** પણ નીકળે છે, અને હાલ તે ખોદી કાઢવામાં આવે છે. સિંધની પશ્ચિમમાં પહાડમાંથી **ફટકડી, ત્રાંબું, સીસું,** અને **ગંધક** નીકળે છે; પણ તે મોટા જથામાં ન નીકળવાથી ખોદી કાઢવામાં આવતાં નથી. માત્ર ફટકડીનોજ વેપાર છે. રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી **અકીક**ના પત્થર નીકળે છે; તે ખંભાતમાં પકવવામાં આવે છે, અને તેનાં બોરીઆં એરીંગ, વગેરે બને છે. આરાસુરી વગેરે કેટલીક જગાએથી **આરસ** નીકળે છે. પંચમહાલમાંથી **લોઢું** તથા **મેંગેનીઝ** નીકળે છે. દરીઆના અથવા કુવાના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ખેતી વગેરે:—મુંબઈ ઇલાકાનો ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તાર ઘણો હોવાથી તે ઘણા અક્ષાંશ રોકે છે, તેથી જુદી જુદી જાતની હવા તથા જમીનને લીધે પાક જુદો જુદો થાય છે. સામાન્ય રીતે ઘણેખરે ઠેકાણે ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, એરંડી, શેરડી, વગેરે થોડાઘણા જથામાં જોવામાં આવે છે. સિંધમાં તૂલની આબાદાનીનો આધાર નદીના પૂર અને નહેર પર છે. ત્યાં મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, જુવાર, અને ડાંગર છે. ઉત્તર વિભાગમાં ભરૂચ જિલ્લો **કપાસ**નો, ખેડા જિલ્લો **તમાકુ**નો, અને પંચમહાલ **મકાઈ**નો મહાલ છે. કપાસ અને ઘઉં કાળી જમીનમાં સારા થાય છે; તેથી ભરૂચ જિલ્લામાં, સુરત જિલ્લામાં, અને મધ્ય વિભાગના અને દક્ષિણ વિભાગના જિલ્લાઓમાં કાળી જમીન છે, ત્યાં **કપાસ** અને **ઘઉં** એ મુખ્ય પાક છે. કોંકણની પહાડી અને વરસાદવાળી ધરતીમાં મુખ્ય પાક **ડાંગરનો** છે. બાગાયત

જમીનમાં **પાન, સોપારી, પીંપર, केळां,** વગેરે થાય છે. ખાસ દરીઆકિનારા તરફ નાળિએર અને સોપારીનો પાક વિશેષ છે, કારણ કે આ બે ચીજને દરીઆ કિનારા પાસેની જમીન ઘણી માફક આવે છે.

નહેરોઃ–સિંધ સિવાય બીજા ભાગોમાં મોટા પાયા પર નહેરોથી ખેતરને પાણી પહોંચાડવામાં આવતું નથી. કેટલેક ઠેકાણે નાની નહેરો જોવામાં આવે છે. (અમદાવાદના પ્રાંતીજ તાલુકામાં હાથમતીની નહેર છે.)

હુન્નરોઃ—સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, અને મીઠું, એ ત્રણ ઉદ્યોગની મોટી ચીજો છે. મુંબઈ અને અમદાવાદમાં ઘણી મિલો હોવાને લીધે પુષ્કળ સુતરાઉ કાપડ બને છે. સુરત, અમદાવાદ, નાશક, અને પુનામાં રેશમી કાપડ વણાય છે. આ જિલ્લાઓમાં રેશમ થતું નથી, પણ બહારદેશથી આવે છે. તે વણવાના કામમાં આવે છે. વળી અમદાવાદમાં અને સુરતમાં સારો કસબ બને છે, તેથી ત્યાં સોનેરી ફીત અને કીનખાબ સારાં બને છે. સુરત હજુ હાથીદાંતનાં રમકડાં અને સુખડનાં નકશી કામો માટે પ્રખ્યાત છે. કચ્છ અને સિંધ રૂપા અને સોના પરના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે. નાશક અને પુનાનાં ત્રાંબાપિત્તળીનાં વાસણ વખણાય છે. આ ઉપરાંત લક્કડ અને ધાતુની કોતરણી, કુંભારકામ, કાચનું કામ, વગેરે બીજા ઘણા હુન્નરો કેટલાંક શહેરમાં છે; પણ તે ચીજો જથાબંધ નહિ થવાથી પરદેશ મોકલાતી નથી.

વેપારના માર્ગોઃ—અગાઉના વખતમાં જ્યારે આગગાડી નહોતી, ત્યારે વેપારને બહુ અગવડ હતી. માલ એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જલદી મોકલી શકાતો નહિ. હાલ મોટી મોટી રેલવેને લીધે લોકોને અગવડ વેઠવી પડતી નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મોટી રેલવે **बॉम्बे बरोडा ॲन्ड सेन्ट्रल इंडिआ रेलवे** છે. મધ્ય વિભાગમાં **ग्रेट इंडिअन पेनिनूस्युलर रेलवे** છે, અને દક્ષિણ વિભાગમાં **सधर्न मराठा रेलवे** છે. કાઠિઆવાડમાં નાના માપની ગાડીઓ છે, અને સિંધમાં કરાંચી બંદરેથી ઉત્તરે મુલતાન તરફ ગાડી જાય છે. આગગાડીને રસ્તે કરાંચી જવું હોય તો હાલ ફેરો ખાઈ રજપુતસ્તાનમાં થઈને જવાય છે.

મોટાં મોટાં શહેરો અને ગામોને આગગાડીને લીધે વેપારની ઘણી સગવડ છે. વળી નાનાં ગામોથી મોટાં ગામ અથવા શહેરોમાં આવવા પાકી અને કાચી સડકો બાંધેલી છે. આવા રસ્તા અગાઉ નહોતા, અને વળી રસ્તે ભય પણ બહુ હતો, તેથી લોકોને અગવડ પડતી હતી. હાલ અંગ્રેજી રાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો ભય નથી, એટલે વેપારીઓ ગમે તે સડકો ઉપર થઈને માલ લઈ રેલવે સ્ટેશને લાવે છે.

દરીઆકિનારા પરનાં શહેરો વચ્ચે જળમાર્ગે વહાણોથી વેપાર ચાલે છે. આ ઇલાકામાં નદીઓ બહુ મોટી નથી, એટલે નદીમાર્ગે વેપાર ચાલતો નથી. માત્ર નર્મદા, તાપી, અને મહીમાં મુખથી થોડે દૂર સુધી હોડીઓ ફરે છે.

वेपार-निकास:—આપણા દેશમાં જે વધારાની ચીજ હોય છે તે આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ. મિલોમાં સુતરાઉ કાપડ બને છે, તે અને અનાજ આપણે જથાબંધ પરદેશ ચઢાવીએ છીએ. એ ઉપરાંત તેલી બીઆં, ચામડાં, શણ, અને ગળી પણ આપણા મુલકમાંથી પરદેશ જાય છે.

आयात:—આપણા દેશમાં લોખંડનાં કારખાનાં નથી, તેથી લોખંડનો સામાન પરદેશથી પુષ્કળ આવે છે. આ ઉપરાંત ખાંડ, સુતરાઉ, ગરમ, અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કોલસા, કાચ, દવાઓ, વગેરે પરદેશથી આવે છે. આપણા ઇલાકામાં કોલસા નથી, તેથી ઘણાં મોટાં કારખાનાં કાઢવાં મુસ્કેલ છે.

राज्यतंत्र:—પટેલ, તલાટી, મામલતદારો, અને કલેક્ટરો વિષે તથા તેમની ફરજો વિષે તમે જાણો છો; એક વિભાગમાંના બધા કલેક્ટરોના ઉપરી કમિશનર છે. આ ઇલાકામાં પાંચ વિભાગ છે, અને તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. એ બધા કમિશનરના ઉપરી અધિકારી ગવર્નર સાહેબ છે, અને તે આખા ઇલાકાની દેખરેખ રાખે છે. તેની નીમણુક નામદાર શહેનશાહના હુકમથી થાય છે, અને તે પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલે છે. એમને રાજ્યકારભારમાં મદદ કરવા બે મંડળ છે. તેમાંનું એક ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનારૂં (એગ્ઝીક્યુટિવ) અને બીજું કાયદાકાનુન બાંધનારૂં

(લેજિસ્લેટિવ) છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમાં ગવર્નર સાહેબ અને ત્રણ બીજા સભાસદો મળી ચાર જણ છે, અને તેમાંનો એક દેશી હોય છે. એ મંડળ મુંબઈસરકારને નામે ઓળખાય છે. આ મુંબઈસરકારને તાબે ખાતાંના વડાઓ પણ છે.[1]

બીજું મંડળ માત્ર કાયદાજ બાંધે છે, અને તેમાં ઉપલા ચાર સભાસદ ઉપરાંત ૨૧ લોકોના ચૂંટી કાઢેલા સભાસદો, ૨ સરકારે નીમેલા (એક્સ્પર્ટ) ખાસ માહીતી ધરાવનારા સભાસદો, અને ૨૧ સરકારે નીમેલા સભાસદો હોય છે. સરકારે નીમેલા સભાસદો પૈકી સરકારી અમલદારની સંખ્યા ૧૪થી વધારે હોતી નથી; તેમજ એ એક્સ્પર્ટ સભાસદો સરકારી નોકર અથવા તે સિવાય બીજા પણ હોઈ શકે છે.

આ સભામાં કૂલ ૪૮થી વધારે સભાસદ હોતા નથી. સરકારી બધું કામકાજ સેક્રેટરિ તૈયાર કરી કારભારીમંડળ પર મોકલી આપે છે.

ન્યાયખાતાનો વહીવટ મુંબઈની [2]હાઈ કોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે, અને મુનસફો વગેરે ન્યાયખાતાના તમામ અધિકારીઓ ઉપર તેની સત્તા છે.

દેશી રાજ્યો:—દેશી રાજ્યોના બે વિભાગ છે. એક હિન્દી સરકારના તાબા હેઠળ અને બીજો મુંબઈસરકારની દેખરેખ નીચે છે. આ ઇલાકામાં આવેલાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાની નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ મુંબઈસરકાર પાસેથી લઈ ઇ. સ. ૧૮૭૫માં હિન્દી સરકારને સોંપવામાં આવ્યું, અને ત્યારથી ત્યાં વાઇસરૉય તરફથી નીમેલો રેસિડન્ટ રહે છે.

મુંબઈસરકારની દેખરેખ નીચેનાં દેશી રાજ્યોના પાછા બે ભાગ છે:—એક ભાગ મુંબઈસરકારની ખુદ દેખરેખ નીચે અને બીજો કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. કાઠિઆવાડ, કચ્છ, અને કોલ્હાપુર મુંબઈસરકારની દેખરેખ નીચે છે. કમિશનરની દેખરેખ નીચેનાં રાજ્યોમાં જો *એજન્સિ મોટી હોય છે, તો જુદો

---

૧. શિક્ષકે આ ભાગ શીખવતી વખતે ચોથી ચોપડીના ૭૨મા પાઠનો સંબંધ રાખી શીખવવું.

૨. મોટી અદાલત. *નાનાં રાજ્યના સમૂહને એજન્સિ કહે છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને જો એજન્સિ નાની હોય છે તો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર તે એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. આ એજન્ટો રાજાઓને સલાહ આપે છે, અને રાજાઓ રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખે છે. એ ઉપરાંત તેઓ રાજારજવાડામાંથી ખંડણી વસુલ કરી ગાયકવાડી રાજ્યને અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય છે તેને ભરે છે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ, વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તે અદા કરે છે.

उत्तर विभाग अने गुजरात.

ઉત્તર વિભાગમાં (૩૬,૮૫,૦૦૦) નીચેના જિલ્લાઓ (ખાલસા મુલક) અને એજન્સિઓ આવેલાં છે.

खालसा मुलक.

१ अमदावाद जिल्लो.
२ खेडा जिल्लो.
३ भरुच जिल्लो.
४ पंचमहाल जिल्लो.
५ सुरत जिल्लो.
६ थाणा जिल्लो.

एजन्सिओ.

१ पालणपुर एजन्सि.
२ महीकांठा एजन्सि.
३ रेवाकांठा एजन्सि.

ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના હાથ નીચે જિલ્લાદીઠ એકેક કલેક્ટર છે. એજન્સિઓમાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને તેઓ ઘણી બાબતમાં કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. **रेवाकांठा** અને **सुरत** એ બે નાની એજન્સિઓ હોવાથી ત્યાંના એજન્ટ તરીકેનું કામ અનુક્રમે પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટરોને સોંપેલું છે. ખેડાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે **खंभात** સંસ્થાન અને થાણાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે **जवार** સંસ્થાન છે. આમાંનો થાણા જિલ્લો ગુજરાતને લગતો નથી પણ દક્ષિણને લગતો છે.

આ ઉત્તર વિભાગની સાથે ગાયકવાડી રાજ્યનો મુલક ચાર કડકામાં વહેંચાએલો સેળભેળ થઈ ગએલો છે. તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કમિશનરને હાથ રાખેલું નથી, પણ આખા હિન્દુસ્તાનના ઉપરી (વાઇસરૉય)ના હાથમાં રાખેલું છે.

કાઠિઆવાડ એજન્સિના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરને તાબે છે, અને તે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે.

થાણા જિલ્લો બાદ કરતાં આખો ઉત્તર વિભાગ, ગાયકવાડનો મુલક, અને કાઠિઆવાડ એજન્સિ, એટલો મુલક મળીને **ગુજરાત** પ્રાંત થાય છે, એ તમે આગળ શીખી ગયા છો.

ગુજરાત પ્રાંતમાં મૂળ રજપુતોનું રાજ્ય હતું. તેમની પાસેથી અલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં મુસલમાન લોકોએ લીધું. ત્યારબાદ દિલ્હીસરકાર તરફથી સુબા નિમાતા, અને તેઓ પાટણમાં રહીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતા. દિલ્હીના રાજાઓનું રાજ્ય નબળું પડવાથી આ સુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા ચલાવતા સ્વતંત્ર થયા, અને ત્યારથી ગુજરાતમાં સલ્તનત સ્થાપન થઈ અને અહમદશાહ નામના એક સુલતાને અમદાવાદ વસાવી તેને રાજનગર ઠરાવ્યું. આ બાદશાહી ઘણાં વરસ ચાલ્યા પછી અકબર બાદશાહે ઇ. સ. ૧૫૭૩માં અમદાવાદના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને હરાવી ગુજરાત દિલ્હીના રાજ્યમાં જોડી દીધું. વળી પાછા દિલ્હીમાંથી સુબાઓ આવી અમદાવાદમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એટલામાં મરાઠી રાજ્યનું જોર વધી પડ્યું, અને વડોદરા, સોનગઢ, અને પાવાગઢમાં ગાયકવાડે રાજ્ય જમાવ્યું. દિલ્હીના રાજાઓ પાછા નબળા પડ્યા, ત્યારે ગુજરાતમાં અંધાધુંધી ચાલી. ગાયકવાડે આખા ગુજરાતના રાજાઓને સતાવી ખંડણી ઠરાવી, અને સુબાઓને નસાડી આખું ગુજરાત તાબે કર્યું. પેશ્વાએ તેમની પાસેથી ભાગ લીધો. આખરે અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વાઈ (ઇ.સ ૧૮૧૮માં) જીતી લઈ ગુજરાત કબજે કર્યું, અને ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી કેટલોક ખાલસા મુલકનો બદલો કરી હાલની સ્થિતિમાં ગુજરાતને આણ્યું. ગાયકવાડની ખંડણીની અમુક રકમ ઠરાવી અંગ્રેજ સરકારે દેશી રાજ્યોને પછી તાબામાં લીધાં, અને તે પર દેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજંટો નીમી એજન્સિઓની ગોઠવણ કરી. છેવટે ગાયકવાડનું એજન્સિમાં રહેતું લશ્કર પણ કમી કરી તેજ પૈસામાંથી અંગ્રેજ સરકારે એજન્સિઓમાં પોલીસ ફોજ રાખી.

ગુજરાતની પૂર્વે આવેલા વિંધ્યાચળના ફાંટાને આરાસુરના ડુંગરોમાંથી નીકળેલા ફાંટા દક્ષિણ તરફ જઈ મળે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશના નૈર્ઋત્ય તરફના ઢાળમાં થઈને **બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી,** વગેરે નદીઓ રણમાં કે ખંભાતના અખાતમાં જાય છે. ગુજરાતની પૂર્વે પણ વિંધ્યાચળ, સાતપુડા, અને સહ્યાદ્રિના છેડા મળી જાય છે. આ બીજા ઉચ્ચ પ્રદેશને ચીરીને **નર્મદા** અને **તાપી** એ બે મોટી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. નર્મદાના પ્રદેશથી ઉત્તરનાં પહાડી જંગલોમાં મહુડા, સાગ, ખાખરો, લીમડો, એ મુખ્ય ઝાડ છે. તાપીના પ્રદેશમાં

વડ, સાગ, ખેર, અને આમલી, એ મુખ્ય ઝાડ છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ, હિંદુસ્તાનમાંની સારામાં સારી જમીન જેવો ફળદ્રુપ છે, અને ત્યાં દરેક જાતની ખેતી થાય છે. ઉત્તર તરફનો નિચાણનો પ્રદેશ ખંભાતના અખાત અને રણ વચ્ચે આવીને કાઠિઆવાડને સાંધે છે. એ ભાગ ખારવાળો તથા વનસ્પતિ વિનાનો છે. આ ઠેકાણે આગળ દરીઓ હશે અને તે ઉપરથી કાઠિઆવાડ બેટ હશે એવું ધરાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ પણ રણને લગતો હોવાથી ખેતી અને બીજી વનસ્પતિની પેદાશમાં તે ઉતરતો છે. કાઠિઆવાડનો ચારે તરફથી ચઢતો ઢાળ બર્ડા અને થાન સુધી ૭૦૦ ફુટ ઉંચો થાય છે. ત્યાંથી નદીઓ નીકળી ચારે તરફ સમુદ્રમાં જાય છે. તેમાં પશ્ચિમ તરફ જનારી **ભાદર** અને પૂર્વમાં જનારી **શેત્રુંજી** મુખ્ય છે. આ નદીઓના પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. તેમાં ગીરનાર જેવા જવાળામુખીથી થએલા પણ કોઈ કોઈ ડુંગરા છે.

ગુજરાતના નિચાણના ભાગોમાં મુખ્ય ઝાડ આંબો, મહુડો, લીમડો, આમલી, વગેરે છે. ગુજરાતમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે; તોપણ ઘણા લોકો મજુરી, વેપાર, ખાનગી કારીગરી, કે નોકરી ઉપર પણ આધાર રાખે છે. સુતર અને સુતરાઉ કાપડની, કપાસ લોઢવાની, વહેરવાની, દળવાની, પીલવાની, ચોખા કાઢવાની, વગેરે મિલો ગુજરાતમાં ઘણી છે, અને તેથી બે ત્રણ લાખ કરતાં વધારે માણસને રોજી મળે છે. પહાડોમાંથી સારા પત્થર નીકળે છે. તેમજ લોઢું, મેંગેનીઝ, વગેરે પણ કોઈ કોઈ જગાએ નીકળે છે, અને તેમાં પણ ઘણા માણસોને રોજી મળે છે. ગુજરાતમાંથી સુતરાઉ કાપડ, સુતર, કપાસ, તેલી બીઆં, અને બીજી કેટલીક કારીગરીની ચીજો બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. લોકોના વ્યવહાર માટે સરકારે આખા ગુજરાતમાં રેલવે તેમજ કાચી પાકી સડકો કરી છે. લોકો ઉદ્યોગી, પૈસાદાર, અને વેપારમાં કુશળ છે, અને તેઓ કાયદાને અનુસરીને તેમજ સરકાર તરફ ઘણું માનપૂર્વક જોઈ વર્તે છે, તેથી તેમને શાંતિનો લાભ મળે છે.

આ ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત આપણો મુલક છે, અને તેને વિષે બારીક જ્ઞાનની જરૂર છે, માટે તે આપણે ભાગવાર તપાસીએ.

उत्तर विभाग.

अमदावाद जिल्लो.

ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરમાં આવેલો જિલ્લો અમદાવાદ છે, અને તે આ વિભાગમાં બધા જિલ્લાઓમાં સૌથી મોટો (૩,૮૦૦ ચો. મા.) છે. આ જિલ્લો બધો એક જથે નથી; પણ ઇશાનમાં **મોડાસા** પેટામહાલ અને **પ્રાંતીજ** તાલુકો ગાયકવાડી મુલક તથા મહીકાંઠા એજન્સિના મુલકથી જુદા પડ્યા છે, અને દક્ષિણમાં **ઘોઘા** પેટામહાલ ભાવનગરનું રાજ્ય વચ્ચે આવવાથી જુદો પડ્યો છે. આ જિલ્લામાં **સાબરમતી** મોટી નદી છે, અને તે **અંબાજીના** નામીચા ધામથી થોડેક છેટે **અરવલ્લીના** ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. દરીઓ આઘો હોવાને લીધે અહીં તાપ તેમ ટાઢ અતિશય પડે છે. ઘોઘા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે. આ જિલ્લામાં વસ્તી લગભગ સવાઆઠ લાખની છે. લોકોનો મુખ્ય ધધો ખેતીનો છે. અમદાવાદમાં સુતરાઉ, રેશમી, અને કસબી કાપડ (કીનખાબ) વણી ઘણા લોકો ગુજરાન ચલાવે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં છ તાલુકાઃ—**ઉત્તર દસક્રોઈ, દક્ષિણ દસક્રોઈ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ધોળકા,** અને **ધંધુકા** છે; અને ત્રણ પેટામહાલઃ—**મોડાસા, સાણંદ,** અને **ઘોઘા** છે. પેટામહાલમાં સૌથી ઉપરી અમલદારને મહાલકરી કહે છે, અને તાલુકાના ઉપરી અમલદારને મામલતદાર કહે છે. પેટામહાલનું ક્ષેત્રફળ નાનું હોવાને લીધે મામલતદારથી ઉતરતી પંક્તિનો અમલદાર મહાલકરી ત્યાં રાખવામાં આવે છે.

जाणवा लायक स्थळोः—

अमदावाद (૨,૧૭,૦૦૦)* શહેર ઇ. સ. ૧૪૧૨માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ અમદાવાદ (અહમદાબાદ) રાખ્યું હતું. શહેર સુલતાનોના વખતમાં ગુજરાતની રાજધાનીનું નગર હતું, અને હાલ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરનું તથા જિલ્લાના કલેક્ટરનું રહેવાનું સ્થળ

* શહેરની પાસે કૌંસમાં આંકડા મૂકેલા છે તે વસ્તીના છે. આ આંકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી. માત્ર શહેર કેવડું મોટું છે તે જાણવા આપ્યા છે.

છે. અહીં જુના વખતનાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છેઃ–જુમામસજીદ, શાહઆલમનો રોઝો, કાંકરીઉં તળાવ, હઠીસીંગનું દહેરૂં, વગેરે. આ શહેરમાં ૫૦ કરતાં વધારે મિલો છે, અને દીવાસળી બનાવવાની પણ એક મિલ છે. શહેર કીનખાબ, રેશમી કાપડ, રેશમી કોરનાં ધોતીઆં, અને મિલના સુતરાઉ કાપડના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અમદાવાદ રેલવેનું મોટું જંક્શન[1] છે. ત્યાંથી દિલ્હી, મુંબઈ, ધોળકા, પ્રાંતીજ, અને વઢવાણ તરફ ગાડી જાય છે.

વીરમગામ (૨૦,૭૦૦) તાલુકાગામ છે. એની પડોશમાં સિદ્ધરાજની મા મીનલદેવીનું બંધાવેલું મુનસર તળાવ છે. ગામમાં મુખ્ય વેપાર રૂનો છે.

ખારાઘોડા[2]માં વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવે છે. ત્યાંથી મીઠું લાવવાને ખાસ વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી રેલવે બનાવેલી છે.

ધોળકા (૧૩,૬૦૦) તાલુકાગામ સુંઠ અને દાડમને માટે વખણાય છે. મહાભારતમાં આવેલા વિરાટનગરની જગાએ આ ગામ વસ્યું છે, એમ કહેવાય છે. ગામ ઘણું પ્રાચીન જણાય છે. અહીં મીનલદેવીનું બંધાવેલું મલાવ તળાવ છે.

ઘોઘા (૨,૯૦૦) અગાઉ તાલુકાગામ હતું. અહીંની હવા દરીઆ પાસે હોવાથી સારી ગણાય છે, તેથી ગરમીની ઋતુમાં ઘણા લોકો ત્યાં જઈને રહે છે. ઘોઘા નામીચું બંદર હતું, પણ ખંભાતના અખાતનો આ ભાગ પુરાઈ જવાથી વેપાર ભાંગી પડ્યો છે.

ખેડા જિલ્લો.

અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલો ખેડા જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધો છે. એનો મધ્ય ભાગ ચરોતર નામે ઓળખાય છે, અને તે ઘણોજ ફળદ્રુપ છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી **મહી** અને **સાબરમતી** છે. મહી નદી સાબરમતી કરતાં દોઢી

---

૧. જ્યાં આગગાડીના રસ્તા મળે છે તે જગા જંક્શન કહેવાય છે.

૨. જે ગામ મુબઈ ઇલાકાના નકશામાં ન આવ્યાં હોય તે જિલ્લાના નકશામાંથી બતાવવાં.

લાંબી છે, અને એ ખેડા જિલ્લાને પંચમહાલ અને ગાયકવાડી રાજ્યથી જુદો પાડે છે. આખા મુંબઈ ઇલાકામાં (૬,૯૨,૦૦૦) ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ઘાડામાં ઘાડી વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. જમીન સારી હોવાને લીધે જુદા જુદા પાકઃ–બાજરી, ડાંગર, તુવર, કોદરા, બાવટો, તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂં, વગેરે થાય છે. ખાસ કરીને આ જિલ્લો તમાકુને માટે ઘણો વખણાય છે. કપડવંજમાં સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. આ બની શકવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં ઊસ અને સાજીખાર પુષ્કળ મળી આવે છે. કપડવંજથી ૧૫ માઇલ પર આવેલી માજમ નદીમાંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે. એ પત્થર ખંભાત મોકલવામાં આવે છે અને ત્યાં તેને પકવી સાફ કરવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના સાત તાલુકાઃ–**કપડવંજ, ઠાસરા, આણંદ, નડિઆદ, મેમદાવાદ, માતર,** અને **બોરસદ** પાડવામાં આવ્યા છે.

जाणवा लायक स्थळोः–

कपडवंज (૧૩,૧૦૦) તાલુકાગામ મોહર નદી પર આવેલું છે, અને કાચની ચીજો તથા સાબુને માટે પ્રખ્યાત છે.

લસુંદ્રા કપડવંજ તાલુકામાં ઊના પાણીના કુંડને માટે પ્રખ્યાત છે.

डाकोर (૭,૭૦૦) ઠાસરા તાલુકામાં જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં શ્રીરણછોડજીની મૂર્ત્તિ છે, અને દર માણેકઠારી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે.

नडिआद (૨૭,૧૦૦) આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. ત્યાંથી એક રેલવે કપડવંજ તરફ જાય છે.

वडताल નડિઆદ તાલુકામાં બોરીઆવી સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ પર સ્વામીનારાયણ ધર્મવાળાનું જાત્રાનું મુખ્ય ધામ છે.

खेडा (૭,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય કિલ્લેબંધી ગામ વાત્રક અને શેઢીના સંગમ પર આવેલું છે. મેમદાવાદ સ્ટેશનથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે.

मेमदावाद (૬,૩૦૦)નું અસલ નામ મહમુદાબાદ હતું અને એ ઇ. સ. ૧૪૭૯માં મહમુદ બેગડાએ વસાવ્યું હતું.

આણંદ (૧૦,૧૦૦) રેલવેનું જંક્શન હોવાને લીધે અગત્યનું ગામ છે. ત્યાંથી એક રેલવે ખંભાત તરફ અને બીજી ગોધરા થઈ રતલામ તરફ જાય છે.

પંચમહાલ.

ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે આવેલો જિલ્લો પંચમહાલ નામે ઓળખાય છે. એની અંદર આવેલા પાંચ મહાલ **ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, ઝાલોદ,** અને **દાહોદ** ઉપરથી એનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે. **રેવાકાંઠા** એજન્સિના જંગલવાળા અને ડુંગરાવાળા **બારીઆના** રાજ્યથી એના બે ભાગ પડ્યા છે. પૂર્વ ભાગમાં ઝાલોદ અને દાહોદ, અને પશ્ચિમ ભાગમાં ગોધરા, કાલોલ, અને હાલોલ આવેલા છે. આ જિલ્લામાં નૈર્ઋત્ય તરફનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાણ લાયક છે. ગોધરાની દક્ષિણે ૨૫ માઈલ પર પાવાગઢ નામે ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો ડુંગર આવેલો છે. એ ડુંગર પરનો કિલ્લો તાબે કરવાને અહીં ઘણી વખત હિંદુ રાજા અને ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી. હાલ તે કિલ્લો ખંડિએર સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. ઉપર કાળીકા માતાજીનું દહેરૂં છે, અને ઉનાળામાં કેટલાક ત્યાં ઉપર જઈને રહે છે. જંગલોને લીધે પંચમહાલની હવા સારી નથી. પંચમહાલમાં જંગલો ઘણાં છે. મહુડાનાં ઝાડ એટલાં બધાં છે કે આખા કાઠિઆવાડ, ગુજરાત, અને દક્ષિણમાં મહુડાં પુરાં પડે છે. અહીં ઇ. સ.ની ૧૭મી સદીમાં જંગલોમાં હાથી જોવામાં આવતા હતા. પંચમહાલ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવડો છે, પણ વસ્તી (૩,૨૩,૦૦૦) ખેડાની વસ્તીથી અડધીએ નથી. આ જિલ્લામાં ભીલની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ જંગલમાંથી લાખ એકઠી કરી વેચી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. અહીં મુખ્ય પાક મકાઈનો છે. ડુંગરોમાંથી સીસું, લોખંડ, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

આ જિલ્લામાં **ગોધરા, દાહોદ,** અને **કાલોલ,** એ ત્રણ તાલુકા અને **હાલોલ** અને **ઝાલોદ** એ બે પેટામહાલ છે.

जाणवा लायक स्थळोः—

गोधरा (૨૨,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ છે. એની પાસે ગોધરક નામે તળાવ છે.

હાલોલ પાવાગઢની વાયવ્યમાં આવેલું છે. મહમુદ બેગડાના વખતમાં આ જગ્યાએ હાલુર નામના સુથારે સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો, એ ઉપરથી મહમુદ બેગડાએ આ જગાનું નામ હાલોર રાખ્યું હતું.

દાહોદ (૯,૩૦૦) ઔરંગજેબની જન્મભૂમિ છે. પાસે છાબ તળાવ નામે જુનું તળાવ છે. સિદ્ધરાજના વખતમાં જસમા ઓડણની સરદારી નીચે ઓડ લોકોએ આ તળાવ બાંધ્યું હતું. આ લોકોની એટલી મોટી સંખ્યા હતી કે અંકેક જણે છાબડી ભરી મટોડું કાઢ્યું કે તળાવ ખોદાઈ ગયું એવી દંતકથા છે.

ચાંપાનેર વનરાજના વખતમાં વસ્યું હતું, અને ચાંપા નામના મંત્રી પરથી વનરાજે તેનું નામ ચાંપાનેર રાખ્યું હતું. હાલ તે ખંડિએર છે.

भरुच जिल्लो.

ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે ખંભાતના અખાત પર આવેલો જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો પંચમહાલ કરતાં સહેજ નાનો છે, પણ વસ્તી (૩,૦૬,૦૦૦) લગભગ તેટલીજ છે. આ જિલ્લાની લગભગ $\frac{૯}{૧૦}$ જમીન કાળી છે, અને તેમાં રૂનો પાક ઘણો સારો ઉતરે છે. આ જિલ્લામાં મોટામાં મોટી નદી **નર્મદા** છે. એ નદી સાબરમતી કરતાં ચારગણી લાંબી છે, અને એ પણ સાબરમતીની માફક ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદા નદી પર ભરૂચ મોટું શહેર છે, અને ત્યાંસુધી વહાણો આવી શકે છે. ગુજરાતમાં જેમ ખેડા જિલ્લો તમાકુનો મહાલ ગણાય છે, તેમ આ જિલ્લો કપાસનો મહાલ ગણાય છે. રેલવે સ્ટેશનો પાસે કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં પુષ્કળ છે. તેથી રૂની મોસમમાં આગગાડીને રસ્તે જતાં રૂ સિવાય બીજું કાંઈ ભરૂચ જિલ્લાનાં સ્ટેશન આગળ નજરે પડતું નથી. આ જિલ્લાના **ભરૂચ** અને **અંકલેશ્વર** તાલુકામાં થઈને રેલવે જાય છે. બાકીના ત્રણ તાલુકા **વાગરા, આમોદ,** અને **જંબુસરમાં** જવા આવવા માટે પાકી સડકો બાંધેલી છે. **હાંસોટ પેટામહાલ છે. ભરૂચથી જંબુસર સુધી રેલવેની નાના માપની ગાડી જાય છે.**

जाणवा लायक स्थळोः-

भरुच (૪૩,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પાઘડીપને આવેલું છે. એ શહેરમાં ભૃગુ ઋષિનો આશ્રમ હતો, અને તેમના નામ પરથી એનું નામ ભરૂચ પડ્યું છે. ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો ભૃગુ ઋષિના કુળમાંથી ઉતરી આવેલા છે. શહેરની પૂર્વમાં બલિ રાજાએ કરેલા યજ્ઞની જગા અને ભૃગુ ઋષિનું દહેરૂં જોવા લાયક છે.

अंकलेश्वर (૧૧,૩૦૦) તાલુકાગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે. અહીંથી નાંદોદ જવાની નાના માપની ગાડી છે. નાંદોદથી લાકડાં, વાંસ, મીણ, મધ, વગેરે જંગલની પેદાશ તથા કપાસ અહીં આવે છે.

भाडभुत નર્મદા નદી પર ભરૂચથી ૮ માઇલ પર આવેલું નાનું ગામડું છે. ત્યાં ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે, તેથી ગામનું નામ ભાડભૂત પડ્યું છે. જ્યારે અધિક માસ ભાદરવા મહીનામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે.

शुक्लतीर्थ ભરૂચથી પૂર્વે દસ માઇલ પર નર્મદાના કિનારા પર આવેલું નાનું ગામડું છે. અહીં દર કાર્તિકી પુનમે મેળો ભરાય છે, અને તે પાંચ દિવસ રહે છે. ત્યાં ૐકારેશ્વરની મૂર્તિ છે.

શુક્લતીર્થ પાસે **કબીરવડ** નામનો એક મોટો વડ છે. તે એટલો મોટો હતો કે ૭,૦૦૦ માણસનું લશ્કર નીચે ખુશીથી રહી શકતું. હજુ પણ ગુજરાતમાંનું એક જોવા લાયક એ ઝાડ છે. કબીરે દાતણ કરી જે ચીરી નાખી હતી તેમાંથી આ વડ ઊગ્યો છે એમ કહેવાય છે, અને તેથી એ કબીરવડ નામે ઓળખાય છે.

सुरत जिल्लो.

ગુજરાતનો છેક દક્ષિણમાં આવેલો જિલ્લો સુરત જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. જેમ બારીઆનું રાજ્ય પંચમહાલના બે વિભાગ કરે છે તેમ ગાયકવાડી મુલક પણ સુરત જિલ્લાના બે વિભાગ કરે છે; એટલે **માંડવી** અને **બારડોલી** તાલુકાને સુરત જિલ્લાના બીજા તાલુકાથી ગાયકવાડી મુલક જુદા પાડે છે. એમાં જાણવા જેવો ડુંગર માત્ર **पारनेरा**નો છે, અને તે વલસાડની પાસે આવેલો છે. એ ડુંગર પર

હિંદુ રાજાનો કિલ્લો હતો. હાલ ત્યાં માત્ર માતાનું દહેરૂં અને કિલ્લાના ખંડિએર ભાગ જોવામાં આવે છે. આ જિલ્લામાં ઘણી નદીઓ છે, અને તે સર્વમાં **તાપી** નદી મોટી છે. તાપી સાબરમતીથી બમણી લાંબી છે. એ નદી મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા બીટલ અથવા બૈતુલ જિલ્લામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. એ નદીમાં ઘણી વખત મોટી રેલ આવે છે; તેથી આજુબાજુનાં ગામડાંમાં નુકસાન થાય છે. એ નદીના મુખ આગળ સુરત મોટું શહેર છે, અને ત્યાંસુધી વહાણો આવી શકે છે. સુરત જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી સહજ મોટું છે, પણ વસ્તી (૬,૫૪,૦૦૦) ભરૂચ જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. આ જિલ્લાના ૫ તાલુકા **ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ,** અને **પારડી** દરીઆ પર આવેલા છે, તેથી ત્યાં તાપ વિશેષ લાગતો નથી. અંદરના ત્રણ તાલુકા **માંડવી, બારડોલી,** અને **ચીકલી** છે. તેમાં માંડવીની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે. ઈ.સ.ના ૧૬મા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના ૧૮મા સૈકા સુધી સુરત એ ઘણુંજ મોટું બંદર ગણાતું અને પશ્ચિમ કિનારા પર વેપારનું મુખ્ય મથક હતું, તેથી યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓએ વેપારને માટે અહીં કોઠી રાખી હતી.

जाणवा लायक स्थळोः–

सुरत—(૧,૧૪,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૬૮૭માં કંપનિ સરકારે મરાઠાઓના હુમલા તથા લુટફાટને લીધે સુરત બદલી મુંબઈ મુખ્ય સ્થળ રાખ્યું, ત્યાંસુધી એ ઘણુંજ આબાદ શહેર હતું. એના નામ વિષે ઘણી દંતકથા છે. કેટલાક કહે છે કે સુરતા નામની રામજણી પરથી એ શહેરનું નામ સુરત પડ્યું છે. એ શહેર હજુ એનાં રેશમી કાપડ તથા કસબકામને માટે પ્રખ્યાત છે. શહેરમાં ત્રણ મિલો છે. રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ઘણી સુઘડ છે.

वलसाड (૧૬,૦૦૦) બંદર છે. અહીંથી ઇમારતી અને બાળવાનાં લાકડાં, અનાજ, ગોળ, અને ઈંટ બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. વલસાડની પાસે **तीथल** દરીઆકિનારા પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ડુમસ સુરતથી આસરે દસ માઇલ પર સચીનના રાજ્યના તાબાનું ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં શ્રીમંત લોકો જઈ રહે છે.

ઉદવાડા પારડી તાલુકામાં પારસીઓનું જાત્રાનું ધામ છે.

હજીરા તાપી નદીના મુખ ઉપર જમણે કિનારે ઓરપાડ તાલુકામાં હવા ખાવાનું મથક છે. ગામનું નામ **ઙઉ** છે પણ વોકસ સાહેબની ત્યાં કબર (હજીરો) છે તેથી એ જગા હજીરા નામે ઓળખાય છે. ત્યાં દીવાદાંડી પણ છે.

બહુધાન માંડવી તાલુકામાં તાપી નદીને તીરે આવેલું જાત્રાનું ધામ છે. દર બાર વર્ષે સિંહસ્થ* વર્ષમાં ત્યાં જાત્રા ભરાય છે.

આ ઉપરાંત, સુરત પાસે આવેલું જુનું ગામ **રાંદેર** જાણવા લાયક સ્થળ છે.

થાણા જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગનો સૌથી દક્ષિણનો જિલ્લો થાણા છે. આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે, પણ અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં અહીં વસ્તી વધારે છે. પશ્ચિમ તરફનો દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે, અને તે ઉપરનાં જંગલોમાં ભીલ જેવી અનાર્ય જાત વસે છે. આખા જિલ્લામાં વસ્તી ૮,૮૨,૦૦૦ માણસની છે. આ ભાગના બ્રાહ્મણ ચિત્તપાવન અથવા કોકણસ્થ કહેવાય છે. લોકો ગુજરાતી ભાષાને બદલે મરાઠી ભાષા બોલે છે, તેથી આપણા જિલ્લાઓ કરતાં આ જિલ્લો જુદો પડે છે. આ ભાગમાં ડાંગરનો પાક વધારે છે; કારણ કે વધારે વરસાદ, અને પથરાવાળી જમીન, એટલે તેમાં ડાંગર સિવાય બીજો પાક થઈ શકતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે થાય છે. આગાશીમાં સુકાં કેળાં થાય છે, એવાં બીજી

*** ગુરુ, દર બાર વર્ષે સિંહ રાશિમાં આવે છે, અને તે વર્ષ સિંહસ્થ (સંઘસ) કહેવાય છે.**

કોઈ પણ જગાએ થતાં નથી. ભાયંદર અને વસઈ ગામ આગળ સુરત જિલ્લાના ધરાસણાની* માફક મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ જિલ્લાના નવ તાલુકા કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના **ડાહાણું, માહીમ, વસઈ, સાષ્ટી,** અને **ભીંવડી** દરીઆકિનારે આવેલા છે, અને બાકીના ચાર, **વાડે, શાહપુર, મુરબાડ,** અને **કલ્યાણ** અંદરના ભાગમાં આવેલા છે.

जाणवा लायक स्थळोः—

थाणा (૧૫,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ સાલસેટ (સાષ્ટી) બેટમાં આવેલું છે. મુંબઈની પાસે હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી દર રોજ મુંબઈ જાઆવ કરે છે.

वांद्रा (૨૪,૦૦૦) મુંબઈથી નવ માઇલ પર આવેલું છે. એ થાણા જિલ્લાનું નાકું છે. વાંદરા મૂકયા પછી માહીમ આવે છે, તે મુંબઈનો ભાગ છે.

वसई (૯,૬૦૦) તાલુકાગામ છે. એ વસઈ સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ પર આવેલું છે, ત્યાં પાન, શેરડી, કેળાં, વગેરે થાય છે.

बोरीवली સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ પર **केनेरी** ગુફા જોવા લાયક છે.

कल्याण (૧૨,૬૦૦) ઘણું જુનું શહેર છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીમાં મુસલમાનોએ એનું નામ ઇસ્લામાબાદ રાખ્યું હતું. આ ગામથી જી. આઇ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો નાશક તરફ જાય છે.

देशी राज्यो.

ઉત્તર વિભાગની પડોશમાં ત્રણ તરેહનાં દેશી રાજ્યો છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો અથવા એજન્સિ (પાલણપુર, મહીકાંઠા, વગેરે) આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. કાહિઆવાડની મોટી એજન્સિ ગવર્નરની તરફથી નિમાયલા અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ અમલદારને આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જોડે કાંઈ સંબંધ નથી. ત્રીજા પ્રકારનું રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે રાજ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વેથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, અને તેમની તરફથી રેસિડન્ટ નામનો અમલદાર વડોદરે રહે છે.

---

* વલસાડની પાસે ગામ છે.

एजन्सिओ.

पालणपुर एजन्सि.

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી એજન્સિ પાલણપુર છે, અને તે ગુજરાતના છેક ઉત્તર ભાગમાં આવેલી છે. એ મૂકીને આગળ જતાં રજપુતાના આવે છે. આ એજન્સિમાં નાનાં મોટાં ૧૩ રાજ્યો છે, અને તેમાં **पालणपुर** અને **राघनपुर** એ બે મુખ્ય છે. આ એજન્સિ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણી મોટી છે, પણ ઘણો ભાગ રેતીનું મેદાન હોવાને લીધે તેમાં વસ્તી ઘણી થોડી (૫,૬૫,૦૦૦) છે. આ ભાગમાં **बनास** અને **सरस्वती** એ બે નદીઓ છે. તેમાં સરસ્વતી પવિત્ર નદી મનાય છે. ઉનાળાની ઋતુમાં અહીં તાપ સખત પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ફળદ્રુપ જમીનમાં મુખ્ય પાક કપાસ, ડાંગર, શેરડી, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, અને કઠોળ છે. આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવ્યાને લીધે કંઈ અંશે મારવાડીને મળતા આવે છે. વેપારમાં મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, તથા ચંપા અને કેવડાનું અત્તર છે. વેપારનાં સ્થળો **पालणपुर, राघनपुर,** અને **मुंजपुर** છે. આ એજન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે, અને તેનું રહેવાનું સ્થળ પાલણપુર છે. એજન્સિનું કેટલુંક કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની મારફતે ચાલે છે, અને બાકીનું કામકાજ ગવર્નર સાહેબ જોડે બારોબાર ચાલે છે.

राज्योः—

पालणपुरનું મુસલમાની રાજ્ય સૌથી ઉત્તરમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું મોટું છે. ત્યાંના રાજા દિવાન તરીકે ઓળખાય છે, અને તેની રાજધાનીનું શહેર પાલણપુર (૧૭,૨૦૦) છે. **डीसा** (૭,૧૦૦) પાલણપુરમાં અંગ્રેજી લશ્કરનું સ્થળ પાલણપુર ગામની પશ્ચિમે ૧૮ માઇલ પર આવેલું છે.

राघनपुर એ પાલણપુર એજન્સિમાં બીજું મોટું રાજ્ય છે, અને ક્ષેત્રફળમાં તે અમદાવાદ જિલ્લાનો ત્રીજો ભાગ છે. રાધનપુરના રાજા નવાબ કહેવાય છે, અને તેની રાજધાની રાધનપુર (૧૧,૫૦૦) છે. એની મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર છે.

આ ઉપરાંત **वाव, थराद,** વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે.

महीकांठा एजन्सि.

ગુજરાતના ઈશાન ભાગની સરહદ પર આવેલાં ૬૩ રાજ્યોનો સમૂહ મહીકાંઠા એજન્સિ નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યોમાં ફક્ત ઈડરનું રાજ્ય મોટું છે. અમદાવાદ જિલ્લા જેવડી આ એજન્સિનો ઉત્તર તરફનો અને પૂર્વનો ભાગ ડુંગરાળ ને જંગલવાળો છે. આ ભાગમાં થઈ ને **साबरमती, वात्रक, हाथमती, सरस्वती,** વગેરે નદીઓ નૈર્ઋત્ય તરફ વહે છે. હાથમતીનું પાણી અમનગરની ઉત્તરે બંધ બાંધી ખેતી-વાડીને પુરૂં પાડવામાં આવે છે. ડુંગરો અને જંગલોને લીધે આ એજન્સિમાં વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે. લોકોનો ઘણો ભાગ કોળી અને ભીલ છે, અને તેઓ જંગલી અવસ્થામાં રહે છે. આ એજન્સિની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મકાઈ, ઘઉં, ચણા, તલ, અને રૂ છે. આ એજન્સિનો વહીવટ ચલાવવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ સાદરામાં રહે છે. તેનું થોડું કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મારફત અને બાકીનું કામ ગવર્નરની જોડે બારોબાર કરવામાં આવે છે.

ईडरनुं રાજ્ય લગભગ ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી અડધી છે. એનો ઉત્તર અને ઈશાન તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે. ડુંગરાની તળેટીમાં મહુડા, આંબા, રાયણ, વગેરે ઝાડોનાં જંગલ આવેલાં છે. એની મુખ્ય પેદાશ અનાજ, તલ, સાબુ, અફીણ, અને શેરડી છે. અમનગર પાસે પત્થરની ખાણ છે. આ રાજ્યમાં **ईडर** અને **अमनगर** એ બે મોટાં ગામો છે. ઈડર (૪,૮૦૦) રાજધાની છે, અને ત્યાં રાઠોડ રજપુત રાજા રહે છે. અમનગર (૪,૨૦૦) અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહે ઈડરના રાજાને દાબમાં રાખવાને ઈ. સ. ૧૪૨૭માં વસાવ્યું હતું. એનું અસલ નામ અહમદશાહના નામ ઉપરથી અહમદનગર છે.

दांतानुं નાનું રાજ્ય અંબા માતાના દહેરા તથા એમાં આવેલા આરાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે. દહેરાની આવક રાજ્યમાં જમા થાય છે. ત્યાંનો રાજા પરમાર રજપુત છે.

આ બે ઉપરાંત **पेथापुर, वडाळी, मालुसणा,** વગેરે બીજાં નાનાં રાજ્યો છે.

રેવાકાંઠા એજન્સિ.

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે અને એમાં ૬૨ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલાં છે, તેથી એ રેવાકાંઠા એજન્સિ નામથી ઓળખાય છે. આ એજન્સિ મહીકાંઠા એજન્સિ કરતાં દોઢી મોટી છે, અને એમાં પાંચ મોટાં રાજ્યો આવેલાં છે. આ એજન્સિમાં ડુંગરાની મોટી હાર આવેલી છે, એક દક્ષિણમાં રાજપીપળાના ડુંગર નામે ઓળખાય છે, અને તે સાતપુડાના પશ્ચિમ તરફના છેડાના ભાગો છે, અને બીજી હાર એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે, અને તે વિંધ્યાચળના છેડા છે.

મહી અને **નર્મદા** એ બે મોટી નદી આ એજન્સિમાં વહે છે. રેવાકાંઠાના ઘણાખરા ભાગમાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે, અને તેમાં મુખ્ય ઝાડો મહુડા, સાગ, સીસમ, આમલી, આંબા, રાયણ, સાદડ, બીલી, હળદરવો, વાંસ, અને ખેર છે. જંગલોમાં શિકાર કરવા લાયક જંગલી જનાવરો વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર, વગેરે નજરે પડે છે. આ ભાગમાં વસ્તી સાડાછ લાખ માણસની એટલે મહીકાંઠા એજન્સિ કરતાં વધારે છે. આ ભાગમાં પણ ભીલની વસ્તી વધારે છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ અને ચણા છે. ડુંગરોમાંથી અકીક, આરસ, અને લાલ, સફેદ, વગેરે જુદા જુદા રંગના પત્થરો નીકળે છે. આ એજન્સિમાંથી ગુજરાતના બીજા ભાગમાં મહુડા, સાગ, અને તેલી બીઆં (ખરસાણી કે રામતલી) મોકલવામાં આવે છે. પંચમહાલ જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે, અને એ કલેક્ટરનું રહેવાનું સ્થળ **ગોધરા** છે, એટલે પોલિટિકલ એજન્ટનું પણ રહેવાનું સ્થળ ગોધરા છે.

રાજ્યો:–

રાજપીપળાનું રાજ્ય બધાં રાજ્યમાં મોટું છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી ખેડા જિલ્લાની વસ્તીથી છઠ્ઠે ભાગે છે. આ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે અને તેમાં ઇમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાય છે. નર્મદાની ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે, અને તે ભાગમાં બાજરી, જુવાર તેમજ બીજું અનાજ થાય છે. રાજધાનીનું નગર **નાંદોદ** (૧૧,૧૦૦) કરજણ નદી પર આવેલું છે. રાજા

ગોહીલ રજપુત જાતનો છે, અને તેણે પોતાના રાજ્ય માટે રેલવે બાંધી છે. અંકલેશ્વરથી અથવા મિયાંગામથી નાંદોદ જવાય છે. નાંદોદ ગામમાં એક હાઇસ્કૂલ છે.

છોટાઉદેપુર અને બારીઆ:—એ બે રાજ્યો ચોહાણ રજપુતોનાં છે, અને બંને રાજાઓ એક કુળના છે. છોટાઉદેપુરના રાજ્યમાં રાજપીપળાથી અડધી અને બારીઆના રાજ્યમાં રાજપીપળાથી પોણી વસ્તી છે. બંને ભાગની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે. **છોટાઉદેપુર** સાડાત્રણ હજાર અને **બારીઆ** ચાર હજાર માણસની વસ્તીનાં ગામ છે.

લુણાવાડાનું રાજ્ય સોલંકી રજપુત રાજાના તાબામાં છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી છોટાઉદેપુરના રાજ્ય જેટલી છે. આ ભાગમાં ડુંગરા છે, પણ બીજાં રાજ્યોની માફક તે પર જંગલો નથી. એની રાજધાની **લુણાવાડા** દસ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે.

આ ઉપરાંત **સુંથ** અને **વાડાશિનોર** એ બે રાજ્યો છે. બાકીનાં બીજાં તો ઘણાંજ નાનાં છે. વાડાશિનોરનો નવાબ મુસલમાન છે, અને તે બાબી કુટુંબનો છે. **વાડાશિનોર** આઠ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. સુંથનું રાજ્ય પરમાર જાતના રજપુતના તાબામાં છે. વાડાશિનોરના રાજ્યમાં ૩૩,૦૦૦ અને સુંથના રાજ્યમાં ૪૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

खंभातनुं राज्य.

ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું નાનું મુસલમાની રાજ્ય ખંભાતના રાજ્યને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો. મા. છે. આ રાજ્ય સપાટ મુલક છે, પણ જમીનમાં એટલો બધો ખાર છે કે દર પાંચ વર્ષે નવા કુવા ખોદવા પડે છે. એનો પૂર્વ ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં જુવાર, બાજરી, તુવેર, ઘઉં, કપાસ, ગળી, તમાકુ, વગેરે થાય છે. એ રાજ્યમાં જંગલ નથી, તેમજ ખનીજ પણ નથી; છતાં રાજપીપળા વગેરે ભાગો તરફથી અકીકના પત્થર આવે છે, તે પકવી તેનાં બોરીઆં, એરીંગ, વગેરે બનાવવાનો ત્યાં મોટો હુન્નર છે. ખંભાતના રાજ્યમાં વસ્તી ૭૨,૬૦૦ માણસની છે. રાજા મોગલ જાતનો મુસલમાન છે અને તે નવાબ કહેવાય છે. ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર આ

રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજધાનીના નગર **ખંભાત** (૨૮,૦૦૦)નું જુનું નામ **સ્તંભાવતી** છે. આગળ તે ઘણુંજ માતબર શહેર હતું. હાલ તો ખંભાત શહેરથી દરીઓ પાંચ માઇલ દૂર છે, અને બધો વેપાર ભાગી ગયો છે. ખંભાતના અખાતના આ ભાગમાં ભરતી ઘણા જોરથી આવે છે, એટલે વહાણો છેક નાકા સુધી આવવા હિંમત કરતાં નથી.

सुरत एजन्सि.

સુરત જિલ્લા પાસે આવેલાં સચીન, વાંસદા, અને ધરમપુર, એ ત્રણ નાનાં રાજ્યો સુરત એજન્સિ નામે ઓળખાય છે, અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર આ ત્રણ રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટ ગણાય છે. હાલ ડાંગનાં જંગલનું રાજ્ય પણ આ કલેક્ટરને સોંપવામાં આવ્યું છે. આ ચારે રાજ્યનું કૂલ ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેવડું છે, અને તેની વસ્તી ૨,૦૮,૦૦૦ છે.

સચીનનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્ય છે, અને ત્યાંના રાજા નવાબ કહેવાય છે. એ નવાબ જંજીરાના નવાબના કુળના છે. સચીન તાબાનાં ગામો ચોરાસી તાલુકામાં વીખરાએલાં છે. એ સંસ્થાનમાં મુખ્ય પેદાશ જુવાર, કપાસ, ડાંગર, અને શેરડી છે. સચીન તાબાનું **ડુમસ** ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલું છે, અને એ હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ રાજ્યની રાજધાની **સચીન** છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી ૨૧,૦૦૦ છે.

ધરમપુરનું રાજ્ય જુના વખતમાં રામનગર નામે ઓળખાતું હતું. એ રાજ્યનો ઘણો ભાગ જંગલવાળો હોવાથી હવા ખરાબ ગણાય છે. ધરમપુરના રાજ્યમાં સચીનથી પાંચગણી વસ્તી છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઇલની પાકી સડક છે. ધરમપુરના રાજ્યમાંથી નાશક જવાનો પણ એક રસ્તો છે. મુખ્ય નિકાસ કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, અને નાગલી છે. રાજ્યમાં જંગલ હોવાને લીધે ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર છે. રાજધાની **ધરમપુર** ચાર હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ છે. રાજા સિસોદીઆ જાતના રજપુત છે.

વાંસદાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ ડુંગરા અને જંગલવાળો છે. એની રાજધાનીનું નગર **વાંસદા** ત્રણ હજાર માણસની વસ્તીનું ગામ

છે. તે બિલીમોરાથી પૂર્વે ૨૯ માઇલ પર આવેલું છે. આ રાજ્યની વસ્તી સચીનના રાજ્યની વસ્તીથી બમણી છે. બિલીમોરાથી વાંસદા જવા માટે પાકી સડક છે. એની મુખ્ય ઉપજ ડાંગર, નાગલી, કઠોળ, કોદરા, તલ, અને જુવાર છે. એમાં જંગલ હોવાને લીધે ઇમારતી લાકડું પણ થાય છે. એ રાજ્યની સરહદ પર વાંસદાની ઉત્તરે ૭ માઇલ પર **उनाई** નામનો ઉના પાણીનો કુંડ છે. દર વર્ષે ચૈત્રી પુનમે અહીં જાત્રા ભરાય છે. આખું વર્ષ એ કુંડમાં ઉનું પાણી રહે છે. પણ ફક્ત જાત્રાને દિવસે પાણી ઠંડું નાહવા જેવું હોય છે. આ કુંડ આગળ બ્રિટિશ, ગાયકવાડી, અને વાંસદા એ ત્રણે રાજ્યોની સરહદ મળે છે, તેથી મેળા વખતે ત્રણે રાજ્યો તરફથી ત્યાં બંદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. વાંસદાના રાજા સોલંકી રજપુત છે.

डांगनुं રાજ્ય તદ્દન જંગલનો પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ખંભાતના રાજ્યથી બમણું છે, પણ વસ્તી ખંભાત શહેરથી અડધી છે. મુખ્ય પેદાશ જંગલની છે. ભીલો પોતાને સારૂ ડુંગરો પર જુવાર, બાજરી, બટાટા, અને ઘઉં વાવે છે.

जवार संस्थान.

થાણા જિલ્લામાં આવેલા આ નાના સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ ચો. મા. છે. વાંસદાના રાજ્યની માફક તેમાં જંગલો અને ડુંગરો આવેલાં છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગલી, બાવટો, અને કઠોળ છે. રાજા કોળી જાતનો છે. આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ થાણાના કલેક્ટર છે.

काठिआवाड.

અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો દ્વીપકલ્પ હાલ કાઠિઆવાડ એજન્સિ નામે ઓળખાય છે. એનું જુનું નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે. જુનાગઢ, દીવ, અને કોડીનારનો મુલક આજે પણ સોરઠ નામે ઓળખાય છે. કાઠિઆવાડ નામ કાઠી નામના રજપુતો પરથી પડ્યું છે, અને તેઓનાં સંસ્થાનો ઝાલાવાડના મધ્ય ભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમા સુધી આવેલાં છે. આ દ્વીપકલ્પમાં ગાયકવાડી અમરેલી

પ્રાંત અને ઓખામંડળ, ફિરંગીનું દીવ, અને અંગ્રેજી ધંધુકા તાલુકો, અને ઘોઘા પેટામહાલ છે. તે ઉપરાંત તેમાં ૧૯૩ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, અને જાફરાબાદ પહેલા વર્ગનાં છે. ૭ બીજા વર્ગનાં છે, અને બાકીનાં બધાં નાનાં છે. બધાં રાજ્યોની દેખરેખ સારૂ ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે, અને તે અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદાર છે, અને તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે. દરેકના તાબામાં કાઠિઆવાડનો એકેક પ્રાંત આપવામાં આવ્યો છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતનાં નામ હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહીલવાડ, અને સોરઠ છે; અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ, અને જેતલસર એ પ્રાંતોના પોલિટિકલ એજન્ટનાં સદર સ્ટેશનો છે. કાઠિઆવાડ વગેરે બધી એજન્સિઓના રાજા ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉઘરાવી તેને રવાના કરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૧,૦૦૦ ચો. માઇલ છે, એટલે આપણા ઉત્તર વિભાગના ક્ષેત્રફળથી દોઢું છે.

એની રચના પરથી માલમ પડે છે કે આ દ્વીપકલ્પ એક વખત ટાપુ, અથવા જવાળામુખીના નાના નાના ટાપુઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ. એની આખી સપાટી ડુંગરાવાળી અને કિનારાવાળો ભાગ રેતાળ છે. એમાં મુખ્ય પર્વતો **ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજા**, અને **બર્ડા** છે. ગીરનાર જુનાગઢની પાસે હિન્દુ તથા જૈન દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે, અને શેત્રુંજા પાલિતાણા પાસે જૈન દહેરાં માટે તથા જૈન લોકોના જાત્રાના સ્થળ તરીકે **પ્રસિદ્ધ** છે. ગીરનાર ડુંગરો, સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં છે, અને ત્યાં સિંહ નજરે પડે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ફક્ત ગીરના ડુંગરમાંજ સિંહ છે. બર્ડા પર્વત, હાલાર અને બર્ડાની વચ્ચે આવેલો છે, અને તેમાંથી લોખંડ નીકળે છે. કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની છે. તેમાં **ભાદર** (૧૧૫ માઇલ) અને **શેત્રુંજી** (૧૦૦ માઇલ) મોટી છે. ભાદર જસદણ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે; અને શેત્રુંજી ગીરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી, પાલિતાણા પાસે થઈ, ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. કાઠિઆવાડને ઉત્તર કિનારે એક

મોટો બેટ આવેલો છે, તેનું નામ શંખોદ્ધાર છે, પણ તે બેટને નામે ઓળખાય છે. બેટ ગાયકવાડને તાબે છે, અને હિન્દુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. કિનારા પર દ્વારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, અને ભાવનગર, એ મુખ્ય બંદરો છે.

અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. દરીઆના પવનને લીધે તાપ કિનારા પર વધારે લાગતો નથી, પણ મધ્યમાં ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. ત્યાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ, અને તેલી બીઆં છે. કાઠિઆવાડમાં વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ એટલે ઉત્તર વિભાગથી પોણી છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જાડેજા, પરમાર, કાઠી, વગેરે રજપુત જાતો, અને મેમણ, મિઆંના, વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, પણ કેટલીક જગાએ સોનેરી કસબનું કામ, અતલસ, કીનખાબ, ગુલાલ, કંકુ, મીઠું, વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પોરબંદરી પત્થર, ઘી, રૂ, અને તેલી બીઆં કાઠિઆવાડની મુખ્ય નિકાસ છે. દેશી રાજાઓએ પોતાની સગવડને માટે રેલવે બાંધેલી છે. રેલવે વઢવાણથી ધોળે થઈ ભાવનગર જાય છે, અને એક ફાંટો ધોળેથી પશ્ચિમે છેક પોરબંદર સુધી જાય છે. એક રેલવે વેરાવળથી જેતલસર તથા રાજકોટ થઈ જામનગર સુધી પણ જાય છે. મોરબી લાઈન વઢવાણથી રાજકોટ જાય છે. હાલ શેત્રુંજા જવા માટે ભાવનગર દરબારે સિહોરથી પાલિતાણા સુધી એક ફાંટો કાઢેલો છે.

હાલાર પ્રાંત.

હાલાર પ્રાંત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે, અને એમાં **નવાનગર, મોરબી**, અને **ગોંડલ**, એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં મોટાં રાજ્યો છે.

નવાનગર રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. માઇલ એટલે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે. એની અંદર બર્ડા પર્વત છે, તેમાંથી આરસ તથા લોખંડ નીકળે છે. ખંભાળીઆમાંથી તાંબું નીકળે છે. એની રાજધાની **નવાનગર** (૫૪,૦૦૦) કંકુ તથા રેશમી અને કસબના ભરતકામને માટે

ખ્યાત છે. ત્યાંના રાજા કાઠિઆવાડના જાડેજા રજપુતોના શિરોમણ ગણાય છે, અને જામને નામે ઓળખાય છે. નવાનગરના રાજ્યની હદના દરીઆમાંથી મોતી નીકળે છે. નવાનગર એના રાજાના નામ પરથી જામનગર નામે પણ ઓળખાય છે.

મોરબીના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચોરસ માઇલ એટલે ખંભાતના રાજ્યથી અઢીગણું છે, પણ વસ્તી ખંભાતના રાજ્યથી સહેજ વધારે છે. એની રાજધાની **મોરબી** (૧૪,૯૦૦) મચ્છુ નદી પર આવેલું શહેર છે. એનો રાજા જાડેજા રજપુત છે.

ગોંડળના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચો. માઇલ એટલે ખંભાતના રાજ્યથી ત્રણગણું મોટું છે, અને એની વસ્તી ખંભાતના રાજ્યથી બમણી છે. એના રાજા પણ જાડેજા રજપુત છે. એની રાજધાની **ગોંડળ**માં (૧૫,૧૦૦) ગરાસીઆઓને માટે એક સ્કૂલ તથા એક હાઇ સ્કૂલ છે.

વાંકાનેર, ધ્રોળ, અને **રાજકોટ,** એ ત્રણ બીજા વર્ગનાં રાજ્ય છે. તેમાં રાજકોટ વધારે અગત્યનું છે, કારણ કે ત્યાંની હવા સારી છે, અને એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રાજકોટમાં રહે છે.* રાજકોટ (૨૬,૪૦૦)માં રાજકુમારોને ભણવા સારૂ એક શાળા, એક હાઇ સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કોલેજો, અને એક ઉદ્યોગશાળા છે.

ઝાલાવાડ.

આ પ્રાંત હાલારની પૂર્વે આવેલો છે, અને ઝાલા રજપુતો ઉપરથી એનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યું છે. એમાં **ધ્રાંગધ્રા** પહેલા વર્ગનું, અને **વઢવાણ** અને **લીમડી** એ બે રાજ્યો બીજા વર્ગનાં છે.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ગોંડળ જેટલું છે, અને એ રાજ્યમાં વસ્તી ગોંડળના રાજ્યથી અડધી છે. એનો રાજા ઝાલા રજપુત છે. લીમડી, વઢવાણ, અને વાંકાનેર, એ ત્રણ રાજ્યો ધ્રાંગધ્રાની શાખા છે. વઢવાણ (૧૫,૫૦૦), ધ્રાંગધ્રા (૧૪,૯૦૦) ને લીમડી

*** રાજકોટ રાજાના તાબાનું ગામ છે અને તેની પાસેજ રાજકોટ કૅમ્પ છે; ત્યાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રહે છે.**

(૧૧,૦૦૦), એ ત્રણ આ પ્રાંતમાં મોટાં ગામો છે. વઢવાણ કૅમ્પમાં[1] તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ છે.

વઢવાણ રાજાના તાબાનું ગામ છે, અને વઢવાણ કૅમ્પ વઢવાણ પાસે પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન છે.

गोहीलवाड प्रांत.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે અને ગોહીલ રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે. તેમાં **भावनगर** પહેલા વર્ગનું અને **पालिताणा** બીજા વર્ગનું, એમ બે મોટાં રાજ્યો છે.

भावनगर રાજ્ય ગોંડળના રાજ્યથી ત્રણગણું છે, અને વસ્તી અઢીગણી છે. એ રાજ્યમાં ઘણે ભાગે જમીન કાળી છે તેથી કપાસ થાય છે. એની રાજધાનીનું નગર **भावनगर** (૬૦,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૭૪૨માં ભાવસિંગે વસાવ્યું હતું. એ એક મોટું અને શોભીનું શહેર છે. હાલમાં દરીઓ ત્યાંથી વેગળો ગયો છે તેથી ખાડી ખોદી નાનાં નાનાં વહાણોને માટે માર્ગ કરેલો છે. આ રાજ્યનો ઘણો વેપાર દરીઆ-માર્ગે ચાલે છે. ભાવનગર શહેરમાં એક મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કૉલેજ), એક હાઇ સ્કૂલ, અને એક મિલ છે. બીજું રાજ્ય **पालिताणा** શેત્રુંજાના ડુંગરને લીધે પ્રખ્યાત છે.

सोरठ प्रांत.

કાઠિઆવાડના નૈઋત્ય ખુણા તરફ જે પ્રાંત આવેલો છે, તે સોરઠ કહેવાય છે. એની અંદર **जुनागढ, पोरबंदर,** અને **जाफराबाद,** એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે.

जुनागढના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં સહેજ નાનું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજા બાબી કુટુંબનો નવાબ છે. એની રાજધાની **जुनागढ** (૩૫,૪૦૦)માં હાઇ સ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કૉલેજ), નવાબ સાહેબનો મહેલ, વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે હિંદુ તથા જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે. સોમનાથ

૧. શિક્ષકે કૅમ્પનો અર્થ સમજાવવો.

પાટણ જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલું જુનું શહેર છે. અહીં સોમનાથ મહાદેવનું દહેરૂં છે તે મુસલમાન રાજાઓએ ઘણી વખત ભાગી નાખ્યું હતું. હાલ તેનો ઘણો ભાગ ખંડિએર છે.

पोरबंदरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦ ચો. માઇલ અને તેની વસ્તી ૮૩,૦૦૦ છે. રાજા જેઠવા રજપુત જાતના છે. એની રાજધાની **पोरबंदर** (૨૪,૮૦૦) દરીઆકિનારા પર બંદર છે. કેટલાક કહે છે કે આ જગાએ સુદામાપુરી હતી. અહીંથી મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, વગેરે જગ્યાએ પત્થરો મોકલવામાં આવે છે.

जाफराबादનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય જંજીરાના નવાબને તાબે છે.

गायकवाडी राज्य.

આ રાજ્યનો અમરેલી પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે, અને તે ત્રણ કડકે વહેંચાએલો છે. મોટો ભાગ સોરઠની પૂર્વે છે, અને બાકીના બે કડકાઃ—એક ઓખામંડળ વાયવ્ય ખુણા પર અને બીજો કોડિનાર સોરઠની દક્ષિણે દીવની પાસે છે. અમરેલી પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. ઓખામંડળમાં દ્વારકા બંદર છે અને હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. બેટ નામનો ટાપુ કચ્છના અખાતમાં આવેલો છે અને તે શંખોદ્ધાર નામે ઓળખાય છે. બેટ પર ઘણાં જુનાં મંદિર છે, અને એ પણ જાત્રાનું ધામ છે.

दीव अने दमण.

દીવ નામનો નાનો ૨૫ ચો. માઇલનો બેટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે અને તે ફિરંગીઓને તાબે છે. દીવના ભાવસારો છાપવાનું કામ સારૂં જાણે છે. દ્વીપ ઉપરથી તેનું નામ દીવ પડ્યું હશે. જ્યારે એ વેપારનું મોટું મથક હતું, તે વખતે ત્યાં ૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી હતી.

દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે ફિરંગીનું બીજું સંસ્થાન છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડું છે. દમણ તાબાનો **नगर हवेली** તાલુકો ઘણો ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં મુખ્ય પેદાશ, ડાંગર, ઘઉં, નાગલી, કોદ્રા, અને તમાકુ છે.

गायकवाडी राज्य.

મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની સત્તા નીચે નહિ એવું ગુજરાતમાં મોટું દેશી રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે આપણી પડોશમાં છે, માટે ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી રહ્યા પછી તેની ભૂગોળ જાણવી એ અવશ્યનું છે. એ રાજ્ય ઇ.સ. ૧૮૭૫ સુધી મુંબઈસરકારના તાબા હેઠળ હતું અને ત્યારપછીથી વાઇસરૉયની સત્તા નીચે છે. હિંદુસ્તાનમાં જે ચાર રાજ્યો-(૧) નિઝામનું રાજ્ય, (૨) મ્હૈસુરનું રાજ્ય,(૩) ગાયકવાડી રાજ્ય, અને (૪) કાશ્મીર-પહેલા વર્ગનાં ગણાય છે તેમાંનું આ એક છે. રાજા સુધરેલા હોવાથી રાજ્ય સુધરેલી પદ્ધતિ પર ચાલે છે. એ રાજ્ય એક જથે નથી પણ ચાર ભાગમાં ગુજરાતમાં વહેંચાઈ ગએલું છે. વડોદરા પ્રાંત એ ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે, કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, નવસારી પ્રાંત સુરત જિલ્લાની પૂર્વે, અને અમરેલી પ્રાંત કાઠિઆવાડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચાએલો છે. અમરેલી પ્રાંતનો એક પેટામહાલ ઓખામંડળ છેક દરીઆકિનારા પર કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૦૦ ચો. માઇલ છે. એનો કડી પ્રાંત સૌથી મોટામાં મોટો પ્રાંત છે.

આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાએલું છે, એટલે કુદરતી રીતે જુદા જુદા પ્રાંતની કુદરતી રચના જુદીજ માલમ પડ્યા વગર રહેતી નથી. ઓખામંડળ રેતીનું રણ છે, અમરેલી તરફ ગીરના ડુંગરો આવેલા છે, વડોદરા અને કડી પ્રાંત સપાટ મેદાનો છે, અને નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ અને વ્યારા એ ડુંગરના અને જંગલના પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં ગુજરાતમાં વહેતી ઘણી નદીઓ આવેલી છે. કડી પ્રાંતમાં **बनास** અને **सरस्वती** એ બે નદીઓ વહે છે. **विश्वामित्री** નદી પર વડોદરા શહેર આવેલું છે, અને તે પાવાગઢના પશ્ચિમ ઢોળાવ ઉપરથી નીકળી **ढाढर** નામે બીજી નદીને મળે છે.

બધા પ્રાંતોમાં કડી પ્રાંતની હવા સારી ગણાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં જંગલવાળા ભાગોની હવા ખરાબ છે. નવસારી પ્રાંતમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે. અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરીઆકિનારા ઉપર આવેલા હોવાથી તેમાં શિઆળામાં કડી પ્રાંત જેટલી ઠંડી રહેતી નથી. કડી પ્રાંત, વડોદરા પ્રાંતનો પશ્ચિમ ભાગ, અને નવસારી પ્રાંતના દરીઆ તરફના તાલુકા ઘણાજ ફળદ્રુપ છે. કડી પ્રાંતમાં અળસી, તેલી બીઆં, અને અફીણ, અમરેલીમાં રૂ, નવસારીમાં શેરડી, અને વડોદરા પ્રાંતમાં રૂ અને તમાકુ, મુખ્ય પેદાશ છે. આ ઉપરાંત દરેક જાતનું અનાજ આ રાજ્યમાં થાય છે. નવસારી પ્રાંતમાં બાગાયત પેદાશ પુષ્કળ છે, અને ત્યાં આંબા, અનનાસ, ફણસ, વગેરે મેવો પણ થાય છે. હાલ ગાયકવાડી મુલકમાં કેટલીક જગાએથી આરસનો પત્થર નીકળે છે.

આ રાજ્યની વસ્તી ૨૦,૩૨,૦૦૦ છે. આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગએલું છે, એટલે કુદરતી રીતે એમાં વસ્તી પણ જુદી જુદી જાતની છે. વડોદરામાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ, ઓખામંડળમાં વાઘેર રજપુતો, અમરેલી પ્રાંતમાં કાઠી રજપુતો, સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણો અને વહોરાઓ, પેટલાદમાં પાટીદારો, નવસારીમાં પારસી અને અનાવલા બ્રાહ્મણો, અને સોનગઢ વ્યારા તરફ અનાર્ય જાતના ચોધરા વગેરે જોવામાં આવે છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને રાજ્ય તરફથી ખાનગી કારીગરી, કારખાનાં, વેપાર, વગેરેને પણ ઉત્તેજન મળે છે. અમરેલી સિવાય ત્રણે પ્રાંતોમાં રેલવે બાંધવામાં આવેલી છે.

રાજ્યમાં વાઇસરૉય તરફનો એક અમલદાર રેસિડન્ટ રહે છે. રાજ્યવ્યવસ્થા લગભગ અંગ્રેજી રાજ્યની માફક છે, પણ અમલદારોનાં નામ જુદાં છે. તાલુકાના ઉપરીને મામલતદારને બદલે વહીવટદાર, પ્રાંત તેજ જિલ્લો, અને તેના ઉપરી અમલદારને કલેક્ટરને બદલે સુબો કહે છે. તેવા ચારે સુબાઓના ઉપરીને સરસુબો કહે છે. તેના ઉપરી તરીકે દિવાન અને માથે રાજા છે. કાઠિઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, વગેરે એજન્સિના રાજાઓ તથા તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લેણી ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે.

जाणवा लायक स्थळोः—

વડોદરા (૯૯,૩૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યની રાજધાનીનું નગર છે. રાજા ચંદને આ નગર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચંદનાવતી રાખ્યું હતું. શહેરમાં કૉલેજ, ન્યાયમંદિર, રાજાના મહેલો, સંગ્રહસ્થાન, બાગ, વગેરે ઘણાં જોવા લાયક સ્થળો છે. આ શહેર રેલવેનું જંક્શન છે અને રેલવેનો એક ફાંટો ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

ડભોઈ (૧૪,૦૦૦) વડોદરાથી ૧૮ માઇલ ઉપર જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ડુભોઈ નામના એક ઇંજનેરના નામ ઉપરથી એનું નામ ડભોઈ પડ્યું છે. ડભોઈ રેલવે જંક્શન છે, અને ત્યાંથી નાંદોદ જવાય છે.

પાટણ (૩૧,૦૦૦) કડી પ્રાંતમાં આવેલું શહેર છે. તે વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૫માં વસાવ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં એ ઘણું પ્રસિદ્ધ શહેર હતું અને જુના વખતનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવે છે. રાણીવાવ અને વનરાજની મૂર્તિ, એ બે જુના વખતનાં કામો હજુ મોજુદ છે. સિદ્ધરાજનું સહસ્રલિંગ તળાવ તદન પુરાઈ ગએલું છે, અને તે પર ખેતી કરવામાં આવે છે. એ શહેર તરવાર, સુડી, પટોળાં, અને માટીનાં વાસણને માટે હજુ પ્રખ્યાત છે.

વડનગર (૧૪,૦૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. એક વખતે એમાં ઘણો પૈસો હતો. આ ગામ વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે અને અહીંથી તેઓ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા છે. તાજુબની વાત એ છે કે વડનગર વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે, પણ ત્યાં માત્ર તેઓનાં હાલ એક કે બેજ ઘર છે.

सिद्धपुर (૧૫,૦૦૦) સરસ્વતી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. આ સ્થળ પર માતૃશ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. અહીં રુદ્રમાળ નામના પ્રસિદ્ધ દહેરાનાં ખંડિએરો જોવામાં આવે છે.

नवसारी (૨૧,૦૦૦) જુનું શહેર નવસારી પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં પારસીઓની વસ્તી વધારે છે અને ત્યાંની હવા સારી ગણાય છે.

सोनगढ નવસારી પ્રાંતમાં ટાપ્ટિ વૅલિ રેલવે પર રેલવે સ્ટેશન છે. એ ગુજરાતમાં ગાયકવાડનું પહેલું રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલ માત્ર તેના જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

कर्नाळी નર્મદાને તીરે મોટું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે.

આ ઉપરાંત **महेसाणा** (૯,૦૦૦) એ રેલવેનું જંક્શન છે. **बहुचराजी**§ યાત્રાનું સ્થળ છે અને **उंझा**માં§ કડવા કણબીની કુળદેવીનું સ્થાન છે. **कडी** (૧૩,૦૦૦) અને **वीसनगर** (૧૭,૦૦૦) જાણવા લાયક જગાઓ છે.

कच्छ.

તમે ઉત્તર વિભાગની, કાઠિઆવાડની, ગાયકવાડી રાજ્યની, અને મુંબઈ ઇલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ શીખી ગયા. હવે મુંબઈ ઇલાકાના બાકીના વિભાગો અને દેશી રાજ્યની તમારે ભૂગોળ શીખવાની છે. ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને અખાત આવેલાં છે. એ ઓળંગીને ઉત્તરમાં જઈએ તો પહેલો મુલક **कच्छ** આવે છે. એ દેશી રાજ્ય છે, અને એનું ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણું છે.

(કચ્છ એ શબ્દનો અર્થ દરીઆકિનારાની ભૂમિ થાય છે.)

§ શિક્ષકે આ બે જગાનાં સ્થાન નકશા પર બતાવવાં.

કુદરતી રચના:—એનો દક્ષિણ કાંઠો તદન સપાટ છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. અહીં ઘણી વખત ધરતીકંપ* થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૧૯માં જે ધરતીકંપ થયો હતો, તેને લીધે ભુજની અંદર ૭,૦૦૦ ઘરો (કચ્છના રાવના મહેલ સુદ્ધાં) નાશ પામ્યાં હતાં અને રણની કેટલીક જમીન બેસી ગઈ હતી.

વસ્તી:—કચ્છની વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની અડધી વસ્તી કરતાં પણ ઓછી છે. લોકો ઘણા મજબુત અને વેપારમાં સાહસિક છે, અને વેપારને અર્થે દૂર દેશમાં જઈને વસેલા જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં ભાટીઆ લક્ષાધિપતિ અને કરોડાધિપતિ છે, તે કચ્છના રહેવાસી છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગ:—ભુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે. ફટકડી, સુરોખાર, અને સોનારૂપાનાં નકસીનાં વાસણો અહીંથી પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

રાજ્ય:—એ રાજ્ય જાડેજા રજપુતનું છે, અને રાજાને રાવ કહે છે. એમાં **ભુજ** અને **માંડવી** એ બે મોટાં શહેર છે; અને **કંથકોટ** જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. ભુજમાં રાજાને સલાહ આપવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

ભુજ× (૨૧,૬૦૦) કચ્છની મધ્યમાં રાજધાનીનું નગર છે. ઈ. સ. ૧૬૦૫માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ આ શહેર વસાવ્યું હતું. એમાં ભુજંગ નામના સાપનું દહેરૂં હતું, તેથી એનું નામ ભુજ પડેલું છે એમ કહેવાય છે. શહેરમાં રાવ શ્રી પ્રાગમલજીનો નવો મહેલ જોવા લાયક છે. અંગ્રેજી કેળવણી આપવા એક હાઇ સ્કૂલ પણ ત્યાં છે.

માંડવી (૨૪,૨૦૦) દક્ષિણ કિનારે બંદર છે. અહીં આગબોટ આવે છે, અને ખલાસીઓની સગવડ માટે દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

* આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો. એથી શું નુકસાન થાય છે, અને જમીનમાં શા ફેરફાર થાય છે, તે કહેવું.

× ગામની પાસે જે કૌંસમાં આંકડા છે તે ત્યાંની વસ્તીના છે, માટે શિક્ષકે પોતાના ગામની અથવા જાણીતા શહેરની વસ્તી સાથે તે સરખાવવા; અને વસ્તી વધારે અથવા ઓછી છે તેનું કારણ સમજાવવું.

આ આંકડા છોકરા પાસે ગોખાવવાના નથી.

સિંધ.

કચ્છની ઉત્તરમાં રણ ઓળંગીને આપણે જઈએ તો **સિંધ વિભાગ** આવે છે. એ મુંબઈ ઇલાકાનો છેક ઉત્તરનો વિભાગ છે. આ વિભાગની સરહદ ઓળંગીને ઉત્તરમાં જઈએ તો બલુચિસ્તાન અને પંજાબ આવે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગથી આ વિભાગ લગભગ સાડાત્રણગણો છે. એ વિભાગને લગતું **ખૈરપુરનું રાજ્ય** છે અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ સક્કરના કલેક્ટર છે.

આ વિભાગનું નામ **સિંધ** સિંધુ નદી પરથી પડ્યું છે. (હિંદુ અને હિંદુસ્તાન નામ પણ સિંધુ નદી પરથી પડ્યાં છે).

કુદરતી દેખાવ:–આ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે. એના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે, અને તેમાં ચારો પુષ્કળ ઊગે છે, તેથી ભરવાડો ત્યાં ઘેટાં ચરાવે છે. એના પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે, અને તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. એનો દક્ષિણ ભાગ નીચો અને ખારવાળો છે, તેથી ત્યાંની હવા રોગી છે. જે ભાગ પર સિંધુ નદીનો કાંપ ઠરે છે તે ભાગ ફળદ્રુપ છે. ફળદ્રુપ જમીન પર પણ જો નદીનો કાંપ ઠરતો નથી તો તે ઉજડ થઈ જાય છે, કારણ કે અહીં વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે.

નદીઃ–સિંધુ નદી (જુઓ હિંદુસ્તાન, નદીઓ). એ નદી પર કરાંચી, કોટ્રી, હૈદરાબાદ, સક્કર, અને રોહરી શહેરો આવેલાં છે. આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે, તેથી એક વખતે એના પર જે આબાદ શહેરો હતાં, તે પાણી જતું રહેવાને લીધે ઉજડ થએલાં છે. (બે ત્રણ દાખલા આપવા.) એ નદીનો મુખ આગળનો તેના કાંપથી બનેલો ત્રિકોણપ્રદેશ (ડેલ્ટા)* ખેડા જિલ્લાથી બમણો મોટો છે.

આબોહવા:–સિંધમાં વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, અને રેતી તપે છે, તેથી ગરમી વધારે પડે છે. જેકોબાબાદમાં અતિશય ગરમી પડે છે. કિનારા પરની હવા દરીઆને લીધે સારી છે. ઉત્તર વિભાગ કરતાં આ વિભાગમાં વરસાદ ઓછો અને તાપ વિશેષ પડે છે.

*આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો, તેની ઉત્પત્તિ વિષે પણ ગજા પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું.

वनस्पति:—આ વિભાગમાં ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગના જેવાં ઇમારતી લાકડાંનાં જંગલ નથી; પણ જે જંગલો છે, તેમાં બાવળનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં બાવળનાં બીઆં ઢોરને ખવડાવવામાં આવે છે, એની છાલ ચામડું કમાવવાના કામમાં આવે છે, એનાં પાંદડાં ઊંટ અને બકરાં ખાય છે, અને એનું લાકડું બાળવાના કામમાં આવે છે.

ખારેક, કેળાં, કેરી, નારંગી, દાડમ, અંજીર, શેતુર, ખડબુચાં, તડબુચ, વગેરે ગરમ પ્રદેશને માફક એવો મેવો અહીં ઉત્પન્ન થાય છે.

लोको, धर्म, अने भाषा:—સિંધ વિભાગ ક્ષેત્રફળમાં આપણા વિભાગથી સાડાત્રણગણો છે, તોપણ વસ્તી તો આપણા વિભાગથી સહેજ ઓછી છે. સિંધી અને બલુચી એ બે મુખ્ય ભાષા છે. વસ્તીનો પોણો ભાગ મુસલમાન છે. અહીંના હિંદુઓ મુસલમાન જેવાં કપડાં પહેરે છે.

खेतीवाडी, धंधो, अने वेपार:—આ વિભાગનો મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, કપાસ, તથા તેલી બીઆં છે. સિંધમાં ઉંચી જાતના રૂ (ઇજીપ્શિયન)ની વાવણી અજમાવી છે ને તે ફતેહમંદ થઈ છે. શેતરંજી, ચામડાની વસ્તુઓ, અને માટીનાં વાસણો માટે આ પ્રદેશ પ્રખ્યાત છે. વેપારનું મુખ્ય મથક કરાંચી છે, અને તેનો મુખ્ય વેપાર અનાજ બહારગામ મોકલવાનો છે. ચોખા, ઘઉં, રૂ, ઊન, ચામડાં, અને હાડકાં અહીંથી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. અમદાવાદથી કરાંચી જતાં હાલ રજપુતસ્થાનમાં થઈને જવું પડે છે, પણ તે રસ્તો લાંબો હોવાને લીધે કચ્છના રણમાં થઈને ટુંકે રસ્તે આગગાડી લઈ જવાની હાલ યોજના ચાલે છે.

इतिहास:—હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૭૧૨માં પહેલી ચઢાઈ દરીઆમાર્ગે કરી હતી, અને ત્યારપછી જે જે ચઢાઈઓ થઇ છે, તે બધી જમીનમાર્ગે ખાઇબરઘાટને રસ્તે તેઓએ કરી છે. આ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૪૨માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

सिंधना विभागो:—સિંધ એ " નૉન રેગ્યુલેશન " (જુઓ હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પા. ૮૭) પ્રાંત છે, અને તેમાં **करांची,**

હૈદરાબાદ, થર અને **પારકર, સક્કર, લારખાના,** અને **સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક,** એ પ્રમાણે ૭[1] જિલ્લા છે, અને એક દેશી રાજ્ય **ખૈરપુર** છે.

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક અને થર અને પારકર, આ બે જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારી ડેપ્યુટિ કમિશનર છે. બીજા ચાર જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારી આપણા જિલ્લાઓની માફક કલેક્ટર છે. સિંધના કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ કરાંચી છે.

કરાંચી જિલ્લો:—સિંધુ નદીના મુખવાળો સિંધુનો પશ્ચિમ ભાગ [2]કરાંચી જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાતગણો મોટો છે, પણ વસ્તી લગભગ તેનાથી પોણી છે. આ વસ્તી ઓછી છે તેનું કારણ એ છે કે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખરબચડો અને વેરાન છે, અને નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેજવાળો છે.

મુખ્ય શહેરો:—

કરાંચી (૧,૫૨,૦૦૦) આ ઇલાકામાં બીજા નંબરનું બંદર છે. ઇ. સ. ૧૭૨૫ અગાઉ આ જગા પર શહેરજ નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૪૨માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આ શહેર આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ છે.

ઠઠ્ઠા (૧૧,૧૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.[3]

હૈદરાબાદ જિલ્લો:—કરાંચી જિલ્લો મૂકી પૂર્વમાં જઈએ તો હૈદરાબાદ જિલ્લો આવે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ પાંચગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢી છે. આ ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો આવેલી છે. કારીગરી માટે સિંધમાં

---

૧. **હૈદરાબાદ** જિલ્લામાંથી છ તાલુકા અને **થર** અને **પારકર** જિલ્લામાંથી એક તાલુકો લઈ હાલ **નવાબશાહ** નામનો એક સાતમો જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો છે.

૨. શિક્ષકે હંમેશાં પોતાના જિલ્લા જોડે સરખાવવા.

૩. આ શહેરનો ઇતિહાસ જોડે સંબંધ છે તે શિક્ષકે કહેવું.

હૈદરાબાદ જિલ્લો પ્રખ્યાત છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાની વસ્તુ વખણાય છે.

મુખ્ય શહેરઃ—

હૈદરાબાદ (૭૬,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૭૬૮માં વસાવવામાં આવ્યું હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૪૩માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું, ત્યાં સુધી એ સિંધની રાજધાની ગણાતું હતું. ત્યાં રૂપાનું અને લાખનું કામ ઉત્તમ થાય છે.

થર અને પારકર જિલ્લોઃ—હૈદરાબાદ જિલ્લાની પૂર્વે થર અને પારકર જિલ્લો આવે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાઆઠ ગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાની અડધી કરતાં વધારે છે. આ જિલ્લાના મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમાં થર એટલે રણનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, અને તેમાં રેતીના ટેકરા છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાની જણસો બને છે.

મુખ્ય શહેરઃ—

ઉમરકોટ (૪,૦૦૦)માં ઇ. સ. ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો હતો.

સક્કર જિલ્લોઃ—થર અને પારકરની ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન છે, અને તેની ઉત્તરે સક્કર જિલ્લો છે. અસલ આ ભાગનું નામ શિકારપુર જિલ્લો હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં શિકારપુર જિલ્લામાંથી સાત તાલુકા અને કરાંચી જિલ્લામાંથી ત્રણ તાલુકા લઈ નવો લારખાના જિલ્લો કરવામાં આવ્યો; અને શિકારપુરના બાકીના તાલુકાનો જે જિલ્લો બનાવવામાં આવ્યો તેનું નામ સક્કર રાખવામાં આવ્યું છે.

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સહેજ ઓછી છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, જુવાર, સરસવ, તલ, ને રૂ છે.

મુખ્ય શહેરોઃ—

સક્કર (૩૫,૩૦૦) જિલ્લાનું સદર સ્ટેશન છે.

शिकारपुर (૫૪,૦૦૦) શહેરને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા. એ વેપારનું મથક છે. શેતરંજી અને ગામઠી કાપડ અહીં બને છે.

सक्कर, સક્કર અને રોહરી વચ્ચે સિંધુ નદીમાં બેટ છે, અને તે પર એક મોટો કિલ્લો છે.

लारखाना जिल्लो:—આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરત જિલ્લા જેટલી છે. અહીં ખેતીવાડીનો આધાર સિંધુ નદીની નહેરો પર રહેલો છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર, ઘઉં, જુવાર, સરસવ, રૂ, અને તમાકુ છે.

मुख्य शहेरो:—

लारखाना (૧૬,૦૦૦)માં બાગબગીચા પુષ્કળ છે. ગરભસુતરાઉ કાપડ અને પિત્તળનાં વાસણ અહીં બને છે.

सेवान (૪,૭૦૦)માં સિકંદરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો જોવામાં આવે છે.

सिंघनो उपलो सरहदनो मुलक:—આ જિલ્લો સિંધની છેક ઉત્તરનો છે, અને મુંબઈ ઇલાકાનું ઉત્તર નાકું છે. જેકોબાબાદ એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, અને તેની રેતાળ જમીનમાં તડબુચ અને ખડબુચાં ઘણાં થાય છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢો છે, પણ વસ્તી લગભગ $\frac{1}{2}$ છે.

मुख्य शहेर:—जेकोबाबाद શહેર (૧૧,૪૦૦) ખાનઘર નામે જુના શહેરની જગા પર જેકબ સાહેબે ઇ. સ. ૧૮૪૭માં વસાવ્યું હતું. અહીં તાપ ઘણોજ પડે છે.

खैरपुर संस्थान:—આ નાનું મુસલમાની દેશી રાજ્ય સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણું છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરતથી $\frac{1}{2}$ છે. તેનો જે ભાગ સિંધુ પર આવેલો છે, તે રસાળ છે, પણ બાકીના ભાગમાં રેતીના ડુંગર છે. એના રાજ્યકર્ત્તા બલુચ જાતના મુસલમાન છે. એ રાજ્યના પોલિટિકલ એજંટ સક્કરના કલેક્ટર છે. એની મુખ્ય પેદાશ સોડાખાર, રૂ, ઊન, અનાજ, તેલી બીઆં, ઘી, તમાકુ,

અને ગળી છે. વળી હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખનાં રમકડાં, શેતરંજી, વગેરે પણ અહીં બને છે. રાજધાનીનું શહેર **खैरपुर** (૧૫,૦૦૦) છે.

मुंबई.

ઉત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણમાં દરીઆકિનારે **मुंबई** શહેર છે. એ શહેર મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની છે, અને તે શહેર પરથીજ ઇલાકાનું નામ મુંબઈ પડ્યું છે. મુંબઈ શહેર બેટ પર વસેલું છે, અને તે બેટ એકલાને જુદો વિભાગ ગણ્યો છે.

આ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્ટુગલના રાજાએ ઇંગ્લંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને તેની રાણી કૅથેરાઇનના કન્યાદાન સાથે પહેરામણીમાં આપ્યો હતો. તે વખતે એ બેટમાં માત્ર દસ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા બેટ હતા. આ બેટની કાંઇજ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઇ. સ. ૧૬૬૮માં ઇંગ્લંડના રાજાએ વરસદહાડે દસ પૌંડ* (તે વખતે ૧૦૦ રૂ.)માં ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિને એ ભાડે આપ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં કંપનિ બહાદુરે તેમનું મુખ્ય સ્થાન સુરત બદલી મુંબઈ રાખ્યું, ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી, અને આજે દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં શહેરોમાંનું. અને પહેલા વર્ગનાં બંદરોમાંનું એક છે. મામાદેવી અથવા મુમ્બાદેવી પરથી શહેરનું નામ મુંબઈ પડ્યું છે. કંપનિ બહાદુરે પોતાના તાબામાં આ બેટ લીધા પછી અ.જુબ.જુના બેટો પૂરી એક મોટો ટાપુ અને શહેર એને બનાવી દીધું છે. વેપારની સગવડને લીધે અને મુંબઈ ઇલાકાની રાજધાની હોવાને લીધે ધીમે ધીમે આ શહેર વધતું ગયું, અને આજે વેપારમાં એ પહેલું શહેર છે. આ બેટમાં આવજા કરવા સારૂ દરીઆની ખાડી ઉપર પૂલો બાંધ્યા છે, અને તે ઉપર બી. બી. ઍન્ડ સી. આઇ. રેલવે અને જી. આઇ. પી. રેલવે દોડે છે.

આ બેટ સાડાઅગિઆર માઇલ લાંબો અને ચાર માઇલ પહોળો લગભગ ત્રિકોણાકારે છે, અને તેની આસપાસ નીચા ડુંગરો છે. આ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચેનો ૫ થી ૭ ચોરસ

---

* પૌંડ તથા ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિ શું છે તે શિક્ષકે સમજાવવું.

માહ્યલનો પાણીનો ભાગ બારૂં* છે. આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જુસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બારાનું સંરક્ષણ કરે છે. બારામાં વહાણો અને આગબોટો હંમેશ જથાબંધ રહે છે, અને તેઓ દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાંથી માલ લઈ આવે છે. એ બારામાં કેટલાક નાના બેટ છે, અને તેમાંનો **ઘારાપુરી** નામે બેટ ડુંગરમાંથી કોરી કાઢેલાં દહેરાંને માટે પ્રખ્યાત છે. એ દહેરાં હાલ ખંડિત સ્થિતિમાં છે. બારાનું રક્ષણ કરવાને કોઈ કોઈ બેટો પર લશ્કર તેમજ બારામાં મનવારો[1] રાખેલી છે.

બેટની પશ્ચિમે એક પહોળો અખાત છે. તેને "બૅક બે" કહે છે. એ બૅક બે અને બારાની વચ્ચે આવેલી ઉંચી જમીન કોટ (કિલ્લો) નામે ઓળખાય છે. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની ને શાહુકારોની જોવા લાયક દુકાનો છે, અને સરકારી વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર, અને બીજાં ખાતાંની ઑફિસો માટે સરકારે લાખો રૂપીઆ ખરચીને ત્યાં સુંદર અને ભવ્ય મકાનો બાંધ્યાં છે. કોટમાંથી ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ એટલે દેશીઓથી વસાએલો ભાગ આવે છે, અને તેને બહારકોટ કહે છે.

મુંબાઈની વસ્તી ૯,૭૯,૪૦૦ છે. આ વસ્તી આખા સુરત જિલ્લાની વસ્તીથી દોઢી છે. શહેર જેમ આબાદ હોય છે, તેમ ત્યાં વસ્તી વધારે હોય છે. આ શહેર ઘણુંજ આબાદ છે, અને ત્યાં હુન્નર–ઉદ્યોગ પણ પુષ્કળ છે.

પૃથ્વી પરના ઘણા દેશોના લોક આ શહેરમાં વસેલા છે. ચીન, જાપાન, સિલોન (લંકા), અફઘાનિસ્તાન, વગેરેના લોકો, તેમજ બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, સિંધ, મારવાડ, વગેરેના લોકો અહીં જોવામાં આવે છે. આ બધી જાતના લોકોને આવવાનું મુખ્ય કારણ વેપાર છે. તેઓ પોતાના દેશમાંથી માલ મંગાવી વેચે છે, અથવા તો પોતાના દેશને માટે માલ વેચાતો લઈ રવાના કરે છે.

---

*વહાણો સહીસલામત રહી શકે એવો પાણીનો ભાગ તે બારૂં કહેવાય છે.

૧. મનવાર શું છે તે શિક્ષકે કહેવું.

૨. બૅક=પાછળનો ને બે=અખાત.

મુખ્યત્વે કરીને મુંબઈમાં મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, પણ જુદા જુદા દેશના લોકો આવીને વસેલા છે, તેથી સૌ પોતપોતાની ભાષા વાપરે છે. ભાષાઓના આવા શંભુમેળામાં એક દેશના લોક બીજા દેશના લોકોની જોડે અંગ્રેજી અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષામાં વાત કરે છે.

પરદેશ જોડે મુંબાઈનો કૂલ વેપાર ૮૭ કરોડ રૂપીઆનો છે, તે ઉપરથી એ કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે, તેનો ખ્યાલ આવશે. દેશદેશાવરથી માલ અહીં આવે છે, અને દેશદેશાવર જાય છે. આ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા ૮૫ કરતાં વધારે છે. રેશમી અને ગરમ કાપડ પણ મિલમાં અહીં વણાય છે. મિલોમાં ૧૩/૪ લાખ કરતાં વધારે માણસોને રોજી મળે છે. ગોદીમાં[1] સંખ્યાબંધ મજુરોને રોજી મળે છે. રેલવેની મોટી ઑફિસો, સરકારી મોટી ઑફિસો, અને વેપારીની મોટી ઑફિસો મુંબઈમાં છે, તેમાં પણ ઘણા માણસોને રોજી મળે છે. જેમ મુંબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે જલદીથી સંદેશો મોકલવા તારનાં દોરડાં નાખેલાં જોવામાં આવે છે, તેમ મુંબઈ અને લંડન વગેરે દૂરનાં શહેરો વચ્ચે સંદેશા મોકલવા સારૂ દરીઆમાં તારનાં દોરડાં નાખેલાં છે.

શહેરમાં ઉંચી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા ત્રણ મહાવિદ્યાલયો, એક કાયદાનું મહાવિદ્યાલય, એક વૈદકનું મહાવિદ્યાલય, એક પશુ–વૈદકનું મહાવિદ્યાલય, એક વેપારને લગતું મહાવિદ્યાલય, એક હુન્નરશાળા, એક ચિત્ર વગેરે ઉદ્યોગની શાળા અને ઘણી હાઇ સ્કૂલો છે. સાર્વજનિક હિત ખાતર ઉંચી કેળવણીની પરીક્ષા લેવા, એ પરીક્ષાઓ માટે કયા કયા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો તેનો નિર્ણય કરવા, તથા મહાવિદ્યાલયોની સામાન્ય દેખરેખ રાખવા, સરકારે અહીં વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટિ) સ્થાપી છે. આ ઇલાકામાં ઉંચી કેળવણીનું મુખ્ય સ્થાન મુંબઈ છે, અને ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાંથી છોકરાઓ કેળવણીને માટે અહીં આવે છે.

મુંબઈના કલેક્ટરના તાબામાં બીજા જિલ્લાના કલેક્ટરોની માફક મહેસુલીખાતું છે, અને તે ઉપરાંત જકાતખાતું પણ છે. એનો ઉપરી

---

૧. આગબોટો કિનારા પાસે આવી માલ લઈ શકે અથવા ઉતારી શકે તેવી સગવડ સારૂ બારામાં જે બાંધકામ કરેલું છે, તેને ગોદી કહે છે.

કમિશનર તે પણ મુંબઈમાં રહે છે. એ કમિશનર આખા મુંબઈ ઇલાકા માટેના જકાતના, અફીણના, અને આબકારીના કમિશનર છે. ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ડીસેંબરથી માર્ચ સુધી મુંબઈમાં રહે છે, અને એમનું રહેવાનું મકાન મલબાર હિલ (ડુંગર) પર છે. વળી મુંબાઈ ઇલાકામાં સૌથી મોટી જે ન્યાયની અદાલત (હાઇ કોર્ટ) છે તે પણ મુંબઈમાંજ છે. બીજા વિભાગોની માફક અહીં પણ પોલીસ વગેરે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટિ આખા ઇલાકામાં મોટામાં મોટી છે. તેની વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૮૦ લાખ રૂપીઆની છે. લોકોને ચોકખું પીવાનું પાણી પહોંચાડવા સારૂ વિહાર, તુળસી, અને તાનસા તળાવો દૂર બાંધવામાં આવ્યાં છે, અને નળે વતી શહેરમાં પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે.

શહેરમાં વીજળીના બળથી ટ્રામ ચાલે છે અને વીજળીના દીવા થાય છે અને *કોલગૅસના પણ દીવા કરવામાં આવે છે. મુંબઈની બહાર રહેનારા લોકોને આવવાજવા સારૂ રેલવે ગાડીની સગવડ સારી છે. મુંબઈમાં જોવા લાયક સ્થળો ઘણાં છે. કોટમાં મ્યુનિસિપાલિટિની ઑફિસનું મકાન, ક્રાફર્ડ માર્કેટ નામનું શાકભાજીનું બજાર, ટંકશાળ, ટાઉનહૉલ, બોરીબંદરનું સ્ટેશન, રાજાબાઈ ટાવર; પોસ્ટ ઑફિસ, હાઇ કોર્ટ, વગેરે સરકારી ઑફિસો, દીવાદાંડી, અને વિક્ટોરિઆબાગ ને તેમાંનું સંગ્રહસ્થાન, એ મુખ્ય છે.

मुंबई इलाकाना तावानां अरबस्ताननां संस्थान[1]:—

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે છે, તેના રક્ષણાર્થે અરબસ્તાનની નૈઋત્ય દિશાએ એડનમાં સરકારે એક સંસ્થાન કર્યું છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૮૦ ચો. માઇલ છે, અને તેમાં ૩૬,૯૦૦ની વસ્તી છે. એ શહેર[2] મુંબઈથી ૧૬૬૪ માઇલ દૂર છે, અને આગબોટમાં બેસી મુંબઈથી ત્યાં જતાં ૬ દિવસ લાગે છે. ત્યાં તાપ ઘણોજ પડે છે, અને વરસાદ નહિજ જેવો પડે છે. અરબસ્તાનના અને આફ્રિકાના

---

* પાંચમી ચોપડીના પાઠ ૭૮માં કોલગૅસનું વર્ણન આપેલું છે.

૧ આ શીખવતી વખતે એશિઆ ખંડનો નકશો રાખવો, અને એડન ક્યાં છે તે બતાવવું.

૨ પાઠ ૬૮, છઠ્ઠી ચોપડી.

કિનારા પરનાં સંસ્થાનો સાથે એડનનો મુખ્ય વેપાર છે. વેપારની મુખ્ય ચીજો કાપડ, અનાજ, બુંદ, તમાકુ, અને ચામડાં છે. દરેક આગબોટ ત્યાં અટકે છે, અને કોલસા વગેરે જે ચીજ જોઈએ તે ત્યાંથી લે છે. એડનથી થોડા માઇલ પર રાતા સમુદ્રમાં **પેરિમ** નામનો બેટ છે, તે પણ મુંબઈસરકારના તાબામાં છે. **સોકોટ્રા** પણ મુંબઈસરકારને તાબે છે.

मध्य विभाग.

મુંબઈની પૂર્વમાં જે વિભાગ આવેલો છે તે **मध्य विभाग** નામે ઓળખાય છે. સહ્યાદ્રિના **बोरघाट**[1] અને **થળઘાટ**ને રસ્તે આ વિભાગમાં જવાય છે. બોરઘાટ પુના તરફનો રસ્તો, અને થળઘાટ નાશકનો રસ્તો છે. આ બે ઘાટને રસ્તે આગગાડી પણ જાય છે, અને રસ્તામાં આગગાડીને જવાઆવવા સારૂ પહાડો કોતરી ટનલો[2] બનાવેલી જોવામાં આવે છે. સહ્યાદ્રિમાં થઈને મધ્ય વિભાગમાં જવા સારૂ આ બે ઘાટ ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા નાના માર્ગો છે. આ વિભાગની દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વિભાગને, પૂર્વ સરહદ નિજામના રાજ્યને, અને ઉત્તરની સરહદ હોલકર અને ભોપાળના રાજ્યને લાગેલી છે. એની આખી પશ્ચિમ સરહદ પર સહ્યાદ્રિ આવેલો છે.

कुदरती रचना अने आबोहवा:—આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે. આપણા વિભાગની અને આ વિભાગની રચના તદનજ જુદી છે. આ વિભાગ ડુંગરાવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને આપણો વિભાગ સપાટ નીચો પ્રદેશ છે. આપણા વિભાગની પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે, ને આ વિભાગની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. આપણા વિભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને આ વિભાગની હવા કોરી છે. આ વિભાગમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ છીએ તેમ તાપ વધારે અને વરસાદ ઓછો છે. આ વિભાગ આપણા વિભાગ કરતાં ઓછો ફળદ્રુપ છે.

---

૧ પહાડમાં થઈને જવાઆવવાના માર્ગને "ઘાટ" કહે છે.

૨ પહાડ કે જમીનની અંદર થઈને જવાય તેવો કોરીને બનાવેલો માર્ગ "ટનલ" કહેવાય છે.

પહાડો:—પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાના ઉત્તરભાગમાં સાતપુડા પર્વતના ફાંટા આવેલા છે, અને તે તાપી નદીના પ્રદેશને નર્મદાના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણે **ચાંદવડ સાતમાળા** અથવા **અજિન્ટા** છે. અજિન્ટામાં જુના વખતની બૌદ્ધ લોકોની ગુફા છે. ચાંદવડ ડુંગરાની દક્ષિણની નદીઓ ગોદાવરીમાં પડે છે, અને ઉત્તરની નદીઓ તાપીમાં પડે છે.

નદીઓ:—આ વિભાગમાં **ગોદાવરી** અને **કૃષ્ણા** એ બે મોટી નદીઓ છે, પણ તેમનો થોડોજ ભાગ આ વિભાગમાં આવેલો છે. **ભીમા, નીરા,** અને **સીના,** એ ત્રણ નદીઓ શોલાપુર તરફ છે. તેમાંની નીરા અને સીના ભીમાને મળે છે. સતારા જિલ્લામાં જે **વાર્ણા** નદી છે તે અને ભીમા કૃષ્ણાને મળે છે.

વસ્તી:—(૬૩,૮૭,૦૦૦) આપણા વિભાગથી આ વિભાગ વિસ્તારમાં લગભગ ત્રણગણો છે, છતાં વસ્તી માત્ર લગભગ બમણી છે, તેથી તે આપણાથી ઓછી વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. જંગલો તરફ અને ડુંગરાવાળા ભાગોમાં આપણા વિભાગની માફક ભીલ, કાથેડી, વારલી, વગેરે જંગલી અને અનાર્ય પ્રજા રહે છે. આ તરફના બધા લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, અને તેમની ભાષા આપણાથી જુદી છે. મહારાષ્ટ્ર પરથી તે મરાઠી ભાષા કહેવાય છે. ત્યાંના કણબી મરાઠા કહેવાય છે, અને તેઓ પહાડી જમીનમાં રહેવાને લીધે શરીરે મજબુત છે. વેપાર અર્થે આ વિભાગ તથા દક્ષિણ વિભાગમાં ઘણા ગુજરાતી અને મારવાડીઓ જઈ વસેલા છે, અને પોતાની ગુજરાતી અથવા મારવાડી જે ભાષા હોય તે ઘરમાં વાપરે છે, અને ઘરની બહાર મરાઠી વાપરે છે. અહમદનગર જિલ્લામાં ૨૧,૦૦૦ ખ્રિસ્તી છે.

ખેતી:—આ ભાગમાં જે ખેડવા લાયક જમીન છે તે કાળી છે, અને તેથી પાક ઘણો સારો થાય છે. વળી ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાને લીધે હવા જ્યાં સમધાત રહે છે, ત્યાં દ્રાક્ષ તથા મેવો પણ પુષ્કળ થાય છે. આ ભાગનો મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, તેલી બીઆં, અને રૂ છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓ, અહમદનગર, નાશક, અને પુનામાં ઘઉં થાય છે. પુના સિવાય ઉપર લખેલા ચાર જિલ્લામાં રૂ ઉત્પન્ન થાય છે.

વેપારઃ—આ વિભાગમાંથી રૂ, તેલી બીઆં, અને અનાજ વિભાગની બહાર મોકલવામાં આવે છે. નાશક જિલ્લાના યેવલા ગામમાંથી હાથના વણાટનું કાપડ મુંબઈ, પુના, સતારા, અને શોલાપુર જાય છે. વળી આ જિલ્લામાં જાડા ચોપડાના કાગળ અને તાંબાપિત્તળનાં વાસણો બનાવવાના ઉદ્યોગો ચાલે છે. અહમદનગરમાં દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીનો મોટો ઉદ્યમ ચાલે છે. આ વિભાગમાં કેટલીક જગાએ ધાબળીઓ પણ વણાય છે.

માર્ગોઃ—આ વિભાગની અંદર જી. આઈ. પી. રેલવે એ મોટી આગગાડીની સડક છે. એ સડક પર થઈને કલકત્તા,* મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી, એવે મોટે સ્થળે જઈ શકાય છે. મુંબઈથી આગ્રા જવાની મોટી પાકી સડક આ વિભાગમાં થઈને જાય છે. આ સડક જુના વખતની છે, તોપણ હજુ સારી સ્થિતિમાં છે. જી. આઈ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો ઉત્તર તરફ ખાનદેશ જિલ્લામાં જાય છે, અને બીજો ફાંટો દક્ષિણ તરફ પુના અને શોલાપુર જિલ્લામાં થઈ નિજામના રાજ્ય ભણી જાય છે.

જિલ્લાઓઃ—આ વિભાગમાં સાત જિલ્લાઓ છે. આપણા વિભાગના જિલ્લાઓ કરતાં આ વિભાગના જિલ્લા વિસ્તારમાં ઘણા મોટા છે. આપણો મોટામાં મોટો જિલ્લો અમદાવાદ આસરે ૩,૮૦૦ ચો. મા. છે, ત્યારે એનો નાનામાં નાનો જિલ્લો શોલાપુર આસરે ૪,૫૦૦ ચો. મા. છે. એ સાત જિલ્લાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છેઃ—**પશ્ચિમ ખાનદેશ, પૂર્વ ખાનદેશ, નાશક, અહમદનગર, પુના, સતારા,** અને **શોલાપુર.** આ વિભાગના કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ પુના છે.

પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લોઃ—અસલ ખાનદેશ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ૬૩ ગણો મોટો હતો, તેથી તેના હાલ બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાને અને પૂર્વ તરફનો ભાગ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે.

---

* આ શહેરો ક્યાં છે તથા કેટલે દૂર તથા શા માટે પ્રખ્યાત છે એ વિષે થોડું જ્ઞાન આપવું.

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે. એમાં તાપી નદી પરનો પ્રદેશ રસાળ છે, પણ એનો ઉત્તરનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, અને તેમાં ભીલો રહે છે. **પીંપળનેર** તરફ વરસાદ વધારે પડે છે, કારણ કે તે ભાગ પહાડોની નજદીક આવેલો છે. એમાં મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, ચણા, મગ, અને તેલી બીઆં છે. અહીંના લોકોની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. આ જિલ્લામાં વણજારા નામના લોક વસે છે. તેઓ અસલના વખતમાં અનાજ લાવવા લઈ જવાનો ધંધો કરતા હતા, પણ હાલ આગગાડીને લીધે તેમનો ધંધો બંધ પડી ગયો છે અને તેઓએ ખેતીનો ધંધો હાથમાં લીધો છે.

મુખ્ય શહેરોઃ—

ધુળીઆ (૩૦,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં અંગ્રેજોના હાથમાં આ ભાગ આવ્યો ત્યાંસુધી ધુળીઆ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નહોતું. એ હાલ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

નંદરબાર (૧૧,૮૦૦) શહેર નંદગવળી નામના મુસલમાન સુલતાને વસાવ્યું હતું. રૂ, અળસી, ઘઉં, ચણા, અને રોસા તેલના વેપારનું એ મથક છે.

પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લોઃ—આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ એની વસ્તી સુરત જિલ્લાથી માત્ર દોઢગણી છે. એના ઉત્તરના ત્રણ તાલુકા ઓછી વસ્તીવાળા છે, કારણ કે ત્યાં ડુંગરો ઘણા છે, અને તે ડુંગરો પર ઘાડાં જંગલો છે. છેક દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ તરફ પણ ડુંગરો છે, પણ તે બાજુએ જંગલો નથી. એની હવા એકંદરે સારી છે, પણ ઉત્તરમાં ઉનાળામાં તાપ ઘણો પડે છે. આ ભાગમાં મુખ્ય પાક રૂ છે. ખેડવા લાયક જમીનના ૪૫ ટકા જેટલા ભાગ પર કપાસ રોપવામાં આવે છે. રૂથી ઉતરતો પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, અડદ, તલ, અને અળસી છે.

મુખ્ય શહેરોઃ—

જળગામ (૧૭,૯૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, ને રૂ, તલ, તથા અળસીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

ભુસાવળ (૧૮,૩૦૦) શહેર રેલવે જંક્શન છે. અહીંથી જી. આઈ. પી.નો એક ફાંટો જબલપુર થઈ અલાહાબાદ જાય છે, અને બીજો ફાંટો નાગપુર થઈ કલકત્તા જાય છે.

નાશક જિલ્લોઃ–આ જિલ્લો પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણે આવેલો છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ સવાગણી છે. પશ્ચિમનાં થોડાં ગામ બાદ કરતાં આખો જિલ્લો દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦થી ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના પૂર્વ તરફના ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ વચલા ભાગની હવા ઘણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક બાજરી, ઘઉં, તેલી બીઆં, રૂ, અને શેરડી છે. ડુંગરો તરફ ચોખા, જુવાર, અને નાગલી થાય છે. **ઈગતપુરી** (વિગતપુરી) આગળ થઈને થળઘાટને રસ્તે જી. આઈ. પી. રેલવે આ જિલ્લામાં દાખલ થાય છે. જી. આઈ. પી. રેલવેના બે ફાંટાને ધોંડ મનમાડ સ્ટેટ રેલવે જોડે છે. એ રેલવેના એક નાકા ઉપર નાશક જિલ્લાનું મનમાડ સ્ટેશન છે, અને બીજે નાકે પુના જિલ્લાનું ધોંડ સ્ટેશન છે. ચાંદવડ અને નાશક તાલુકામાં દ્રાક્ષ થાય છે. જ્યાં પાણીની વધારે સગવડ છે ત્યાં શેરડી, અંજીર, જમરૂખ, અને કેળાં થાય છે.

મુખ્ય શહેરોઃ–

નાશક (૩૩,૪૦૦) શહેર નાશક રોડ સ્ટેશનથી ચાર માઇલ ઉપર ગોદાવરીના જમણા કિનારા પર આવેલું છે. આ ઘણું જુનું શહેર છે. નદીના ડાબા કિનારા પર પંચવટી નામનું પવિત્ર સ્થળ છે, અને તેમાં ઘણાં દેવાલયો છે. આ શહેર પુના જેટલીજ ઉંચાઈએ આવેલું છે, અને એની હવા ઘણી સારી ગણાય છે.

દેવલાલી નાશકના અગ્નિ ખુણા પર ચાર માઇલને છેટે હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંની હવા ઘણી સુકી છે.

ત્ર્યંબક ગામમાં સિંહસ્થ (સંઘસ) વર્ષમાં દર બાર વર્ષે જાત્રા ભરાય છે. અહીં ગોદાવરી નદીનું મૂળ છે તેથી કેટલાકો આ જાત્રાને ગોદાવરીની જાત્રા કહે છે.

સિન્નર (૬,૫૦૦) ગામમાં શેરડી, પાન, કેળાં, અને ડાંગર થાય છે. આ ગામ પણ આગળ લખેલા ગવળી રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે.

અહમદનગર જિલ્લો:–નાશક જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. એ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણી છે. આ જિલ્લામાં જે **જામખેડ** તાલુકો છે તેની ચારે બાજુએ નિજામના રાજ્યનો મુલક આવેલો છે. એનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે અને તેમાં **કળસુબાઈ** નામનું શિખર છે. એ શિખર આપણા પાવાગઢના ડુંગરથી બમણું ઉંચું છે, અને મહાબળેશ્વર કરતાં પણ વધારે ઉંચું છે. ડુંગરો ઉપર સામાન્ય રીતે ઝાડી નથી એમ કહી શકાય. એની હવા એકંદરે સારી છે. પશ્ચિમ તરફ પહાડોને લીધે વરસાદ વિશેષ છે. ગોદાવરી અને ભીમા નદીની ખીણમાં મુખ્ય પાક ઘઉં અને ચણા છે. આખા જિલ્લામાં જુવાર થાય છે, અને ઇશાન તરફ રૂ, બાજરી, શેરડી, અને પાન મુખ્ય પેદાશ છે. આ ભાગમાં મરાઠા (કણબી)ની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ બ્રાહ્મણ કરતાં શરીરે વધારે શામળા હોય છે.

મુખ્ય શહેરો:–

અહમદનગર:–(૪૩,૦૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સીના નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૪૯૪માં અહમદ નિજામશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૫માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, ત્યારે ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો. એમાં મુસલમાની વખતની જોવા લાયક ઘણી મસીદો છે.

खर्डा (૭,૧૦૦) આગળ ઇ.સ. ૧૭૯૫માં મરાઠા અને નિજામ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી, તેમાં નિજામ હારી ગયો હતો. આ લડાઈ કુર્દલાની લડાઈ પણ કહેવાય છે.

પુના જિલ્લો:–અહમદનગરની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સવાત્રણગણો છે, પણ

વસ્તી સુરત જિલ્લાથી દોઢી છે. પશ્ચિમ તરફ સહ્યાદ્રિના ઘણા ફાંટા આવેલા છે. એમાંના કેટલાક ડુંગરો ઉપર કિલ્લા અથવા માતાનાં દહેરાં છે. આ જિલ્લામાં નાની નદીઓ ઘણી છે, અને તે પૂર્વમાં **ભીમાને** મળે છે. ઘાટ આગળના તાલુકાની હવા ભેજવાળી છે, પણ જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ હવા કોરી હોય છે. પુના શહેરની હવા સારી હોવાથી ગવર્નર સાહેબ જૂન માસથી ચાર મહીના સુધી ત્યાં પોતાનો મુકામ રાખે છે. ડુંગર તરફ ડાંગર, ઘઉં, ચણા, શેરડી, અને ખરસાણીનો મુખ્ય પાક છે. મધ્ય ભાગમાં બાજરી, તેલી બીઆં, ઘઉં, અને શેરડી છે. પુના નજદીક દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી, વગેરે પુષ્કળ મેવો થાય છે. વળી આ જિલ્લામાં પિત્તળ અને રૂપાનાં વાસણ, માટીનાં રમકડાં, ખસના પંખા, અને રેશમી કાપડ બને છે.

मुख्य शहेरोः—

पुना (૧,૫૮,૯૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૫૦ ફુટ ઉંચું છે. પેસ્વાના વખતમાં એમાં રાજધાની હતી. હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યાં ચોમાસામાં રહે છે. ત્યાં ઉંચી કેળવણી સારૂ બે મહાવિદ્યાલય અને એક ઇંજનેરી કળાનું જ્ઞાન આપવા મહાવિદ્યાલય છે. ગવર્નર સાહેબનો દરબાર હૉલ, પર્વતી ડુંગર, વગેરે જોવા લાયક ઘણી જગાઓ છે.

खडकी (૧૪,૦૦૦) હવેલી તાલુકામાં પુનાથી ચાર ગાઉ ઉપર ગામ છે. અહીં જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં અંગ્રેજ અને પેસ્વા વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, ત્યારે પર્વતીના ડુંગર પરથી પેસ્વાએ તે જોઈ હતી. હાલ અહીં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

लोणावला બોરઘાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર ડુંગરમાંથી કોતરી કાઢેલી **कार्ला**ની જુની ગુફાઓ છે.

सतारा जिल्लोः—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે સતારા જિલ્લો આવેલો છે, પણ પુના અને આ જિલ્લા વચ્ચે ફલટણ અને ભોર એવાં બે દેશી સંસ્થાન આવેલાં છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. એ પહાડી મુલક છે,

છતાં મધ્ય ભાગ ઘણો રસાળ છે. વાયવ્યમાં **મહાબળેશ્વર** શિખર ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. પશ્ચિમ તરફનાં જંગલોમાં સુખડ, આંબા, ફણસ, વાંસ, વગેરે થાય છે. એની હવા એકંદરે સારી છે, પણ પશ્ચિમ તરફ અતિશય વરસાદ પડે છે. મોન્સુન* (મોસમનો) પવન સહ્યાદ્રિને બરાબર કાટખુણે અડકે છે, તેથી આ ભાગમાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે. **મુખ્ય પાક** ડુંગરમાં ડાંગર, મધ્ય ભાગમાં જુવાર અને બાજરી, અને પૂર્વ ભાગમાં બાજરી છે. મહાબળેશ્વર પર બટાટા અને તમાકુ થાય છે. શિવાજીનું માવલા લશ્કર આ જિલ્લાના ડુંગરો પર રહેનાર મરાઠાઓનું હતું.

जाणवा लायक स्थळोः—

सतारा (૧૯,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૨,૩૨૦ ફુટ ઉંચું છે. આ શહેરને સત્તર કોટ, બુરજ, અને દરવાજા હતા, તે પરથી તેનું નામ સતારા પડ્યું છે. અહીં શિવાજીના વંશના રાજ્યકર્ત્તા રહેતા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું.

महाबळेश्वर જાવલી તાલુકામાં ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮માં મુંબઇના ગવર્નર સર જૉન માલ્કમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજાં ગામો આપી આ શિખર લીધું હતું. એ ગવર્નરના નામ ઉપરથી ત્યાં હજુ એક ગામડાનું નામ માલ્કમ પેઠ છે. સધર્ન મરાઠા રેલવેના વડાર સ્ટેશનથી તે ૪૦ માઇલ પર આવેલું છે. પુનેથી પગ રસ્તે પણ ત્યાં જવાય છે, અને તે રસ્તો એવો સારો છે કે મોટરકારમાં બેસી તે પર થઇ મહાબળેશ્વર જવાય છે.

शोलापुर जिल्लोः—સતારાની પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે. આ જિલ્લાના બાર્સી તાલુકાની આજુબાજુ નિજામનો મુલક આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણું છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી સહેજ વધારે છે. આ જિલ્લો લગભગ સપાટ છે. આ જિલ્લામાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ હવા એકંદરે તંદુરસ્ત છે. એનો

---

*એપ્રિલથી જે નૈર્ઋત્યનો ભેજવાળો પવન વાય છે તેને મોન્સુન (મોસમનો) પવન કહે છે.

મુખ્ય પાક જુવાર છે. આ ઉપરાંત ઘઉં, રૂ, બાજરી, અને તેલી બીઆં પણ થાય છે. મોટાં ગામોમાં લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. જી. આઈ. પી. રેલવે આ જિલ્લામાં થઈ નિજામના મુલકમાં જાય છે, અને તે રસ્તે મદ્રાસ જવાય છે.

મુખ્ય શહેરો:–

શોલાપુર (૬૧,૩૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે. શહેરના નૈર્ઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપનાર હસન ગંગુએ બંધાવ્યો હતો. અહીં દેશી લુગડાં સારાં બને છે અને વળી શહેરમાં કાંતવા અને વણવાની મિલો છે.

બાર્સી (૧૮,૦૦૦) ગામ બાર્સી તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાં કપાસ અને તેલી બીઆંનો વેપાર મુખ્ય છે.

પંઢરપુર (૨૮,૫૦૦) ભીમા નદી પર પંઢરી વિઠોબાની મોટી જાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં તપખીર, અગરબત્તી, કંકુ, અને દાળીઆ સારાં મળે છે. પંઢરપુર સુધી રેલવે જાય છે.

નાનાં દેશી રાજ્યો.

મહેવાસી પરગણાં:–આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. આ મુલક સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણો છે. મુખ્ય પાક મહુડાં, મધ, લાખ, અને ઇમારતી લાકડાં છે. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોકોની વસ્તી છે. આ પરગણાં નાનાં નાનાં છે.

સુરગાણાનો મુલક:–સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે અને ડાંગની દક્ષિણે છે. આ સંસ્થાન ખંભાત જેવડું છે, પણ મુલક તદન પહાડી છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી, અને ઇમારતી લાકડું છે. એ મુલક પર હિંદુ રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે નાશકના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

સતારા જાગીર.

આ નીચે લખેલી જાગીરો સતારા જાગીર નામે ઓળખાય છે, કારણ કે તે બધી એક વખતે સતારાના રાજાને તાબે હતી.

मोर:—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ સંસ્થાન પંતસચિવ નામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનું છે. એ સંસ્થાન લગભગ ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે, પણ મુલક ડુંગરાળ છે. મુખ્ય પાક ડાંગર, તલ, અને નાગલી છે. પુના જિલ્લાના કલેક્ટર આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજંટ છે.

औंघ:—આ સંસ્થાન સતારા અને શોલાપુર જિલ્લા વચ્ચે છે, અને તે ખંભાતના રાજ્યથી સવાગણું છે. એના રાજા બ્રાહ્મણ છે, અને તે પંત પ્રતિનિધિ કહેવાય છે. આ સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજંટ સતારાના કલેક્ટર છે.

फलटण:—સતારા જિલ્લાથી ઉત્તરે આવેલું છે. આ નાનું સંસ્થાન ખંભાતથી સહેજ મોટું છે. રાજા રજપુત સરદાર છે, અને તે નિંબાળકર નામે ઓળખાય છે. એનો મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલી બીઆં, અને સાગનું લાકડું છે. એમાં પત્થરની મૂર્તિઓ સારી કોતરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાન પણ સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

अक्कलकोट संस्थान:—આ સંસ્થાન શોલાપુર જિલ્લાના અગ્નિ કોણમાં આવેલું છે, અને ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ દોઢું છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલે કુટુંબનો છે. એ રાજ્યની હવા ઠંડી અને ઘણી સારી છે. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, અને ઘઉં છે. આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજંટ શોલાપુરના કલેક્ટર છે.

दक्षिण विभाग.

મધ્ય વિભાગની દક્ષિણનો ભાગ તથા સહ્યાદ્રિ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેના બે જિલ્લા (રત્નાગિરિ અને કોલાબા) **दक्षिण विभाग** નામે ઓળખાય છે. આ વિભાગમાંથી પણ પશ્ચિમમાં જવાના ઘણા ઘાટો છે. બેલગામ જિલ્લામાંથી પશ્ચિમમાં જવાની રેલવેનું નામ **वेस्ट इंडिआ पोर्टुगीझ रेलवे** છે, અને **लोंढा** જંક્શનથી શરૂ થઈ **मार्मेगोवाना** બંદર સુધી જાય છે.

कुदरती रचना, विस्तार, अने आबोहवाः—

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ બમણો છે. આપણો ઉત્તર વિભાગ સપાટ અને નીચો પ્રદેશ છે; આ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આ વિભાગમાં મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુંગર નથી. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળી ભૂમિ, અને ખેડાણ લાયક જમીન છે. ગામોનાં નામ પરથીજ માલમ પડે છે કે આ વિભાગ મધ્ય વિભાગથી કંઈક જુદો છે, કારણ કે ગામોનાં નામ કાનડી ભાષાનાં લાગે છે. એના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા પહાડી છે, અને તેમાં પત્થરની જમીન છે. પૂર્વ જિલ્લાની હવા મધ્ય વિભાગની હવાને મળતી આવે છે, પણ પશ્ચિમ જિલ્લામાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને હવા ભેજવાળી છે.

पहाडोः—આ વિભાગમાં સહ્યાદ્રિ ઉત્તરદક્ષિણ આવેલો છે અને તે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે છે.

नदीओः—भीमा અને **कृष्णा** એ આ વિભાગમાં બે મોટી નદીઓ છે. એ સિવાય નાની નદીઓ **द्रोण** બિજાપુર જિલ્લામાં, **घटप्रभा** અને **मलप्रभा** બેલગામ જિલ્લામાં, અને **तुंगभद्रा** ધારવાડ જિલ્લામાં છે. આ બધી નદીઓ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમાં વહે છે. સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમની નદીઓ નાની છે, અને તેનો માર્ગ નાનો હોવાને લીધે તેઓ ઝડપથી વહેતા પાણીના વહેળા જેવી છે. એમાં **शिरावती** (કાનડા જિલ્લામાં) મુખ્ય છે, અને તે અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. એ નદીમાં **गेरसप्पा**નો ધોધ જોવા લાયક છે.

जंगलोः—કોલાબા જિલ્લાના જંગલમાં સાગ અને સીસમ થાય છે, અને એ સાગ ઘણો વખણાય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લામાં બાણકોટની ખાડી ઉપર ઘાડું જંગલ છે, અને ત્યાં સીસમ, તમન, વાંસ, અને ખેરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. આ જિલ્લામાં ઝેરી સાપ ઘણા છે. બેલગામ જિલ્લામાં પણ સહ્યાદ્રિ તરફ ઘાડાં જંગલ છે.

वस्तीः—આ વિભાગમાં વસ્તી ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢી છે. પૂર્વના જિલ્લામાં બ્રાહ્મણો અને થોડા લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે, બાકીના બધા લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે. આ વિભાગના એક

જાતના લોક લિંગાયત કહેવાય છે, અને તેઓ શૈવ ધર્મ પાળે છે, તોપણ બ્રાહ્મણને પૂજ્ય ગણતા નથી. રત્નાગિરિ તથા કાનડા જિલ્લા તરફ દેશી ખ્રિસ્તીની વસ્તી વધારે છે. કોલાબા જિલ્લામાં યાહુદીની વસ્તી જોવામાં આવે છે. યાહુદી લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે, અને તેમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઘણે ભાગે દક્ષિણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશને મળતો આવે છે.

खेती अने उद्योगः—દરીઆકિનારા પરના જિલ્લાઓમાં અતિશય વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાંગર છે. વળી એ ભાગ દરીઆકિનારા પર હોવાને લીધે નાળિએર અને સોપારી પણ અહીં થાય છે. એ ઉપરાંત નાગલી, વરી, કોદરા, ચણા, અને તુવેર થાય છે. પૂર્વ તરફના જિલ્લામાં મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, ચણા, કપાસ, દીવેલી, અળસી, તલ, કોસંબ, અને મરચાં છે. કાનડા જિલ્લામાં એલચી થાય છે. કાથાનાં દોરડાં વણવાનો, સાદડી ગુંથવાનો, કાચની બંગડી બનાવવાનો, દેશી કાપડ વણવાનો, અને તેલ કાઢવાનો, એ ધંધા મુખ્ય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લાના કેટલાક લોક લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરીએ જાય છે.

वेपारः—કાંઠા પર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં બહારગામ મોકલે છે. કોલાબા જિલ્લામાં જે મીઠું પાકે છે તે દક્ષિણમાં મદ્રાસ તરફ મોકલવામાં આવે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં **अलीबाग, रत्नागिरि, मालवण, वेंगुर्ला, कारवार, अंकोल, कुमटा,** અને **होनावर** બંદરો છે. એમાં સૌથી મોટું કારવારનું બંદર છે. અહીંથી ચોખા, રૂ, સાગ, નાળિએર, કોપરેલ, મીઠું, વહેરેલાં પાટીઆં, અને સુખડનું કોતરેલું કામ બહારગામ મોકલી આપવામાં આવે છે. પૂર્વ ભાગમાં **सधर्न मराठा रेलवे**ના બે ફાંટા આવેલા છે, અને તે મારફતે અનાજ, તેલી બીઆં, અને કપાસ બહારગામ જાય છે.

खनीजोः—કીમતી ખનીજો આ વિભાગમાંથી નીકળે છે. ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, લોખંડ, તાંબું, વગેરે કાચી ધાતુ ડુંગરોમાંથી નીકળી આવે છે. જુના વખતમાં આ જિલ્લામાંથી સોનું ઘણું નીકળતું હતું, અને હાલ પણ ડુંગરામાંથી અને નદીની રેતીમાંથી સોનું નીકળે છે.

जिल्लाओः—આ વિભાગમાં આપણા વિભાગની માફક ૭ જિલ્લાઓ છે:—**बिजापुर, बेलगाम, धारवाड, कानडा, रत्नागिरि,** અને **कोलाबा.** એમાં સૌથી મોટો જિલ્લો બિજાપુર અને નાનામાં નાનો જિલ્લો કોલાબા છે. આ વિભાગનો કમિશનર બેલગામમાં રહે છે.

बिजापुर जिल्लोः—મધ્ય વિભાગના શોલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે. અસલ એ કલાદગી જિલ્લો કહેવાતો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫માં મુખ્ય સ્થળ કલાદગી બદલી બિજાપુર રાખવામાં આવ્યું ત્યારથી એ બિજાપુર જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી આસરે સવાગણી છે. ઉત્તરનો ભાગ ઝાડ વગરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે; પણ તેમાંની ખીણો ફળદ્રુપ છે. ડ્રોણ નદીની ખીણ કાળી ફળદ્રુપ જમીનનો પ્રદેશ છે. એની હવા કોરી અને તંદુરસ્ત છે, પણ અહીં વરસાદ નિયમિત નથી. એનો મુખ્ય પાક ઉત્તરમાં જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તલ, અળસી, અને કોસંબી છે, અને મધ્યમાં કપાસ મુખ્ય પાક છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. આ જિલ્લામાંથી સ્લેટના પત્થર અને લોખંડની કાંકરી નીકળે છે.

मुख्य शहेरोः—

बिजापुर (૨૭,૬૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧૯૫૦ ફુટ ઉંચું છે. મુસલમાની રાજ્યની એ રાજધાની હોવાને લીધે ત્યાં ઘણાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો છે. તેમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ઘણોજ સુંદર છે. રોજાના ઘુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ, બહારના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ, અને જાડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટામાં મોટો ઘુમટ આ છે. વળી ત્યાં "મલિક મેદાન" નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે.

तालिकोट (૬,૭૦૦) ગામથી ૩૦ માઇલ પર દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ અને વિજયનગરના હિન્દુ રાજા વચ્ચે ઇ. સ. ૧૫૬૫માં મોટી લડાઈ થઈ હતી તેમાં વિજયનગરનો રાજા હાર્યો હતો, અને તેનું રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું.

बेलगाम जिल्लो:-બિજાપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે આ જિલ્લો આવેલો છે, અને એની ત્રણે બાજુ નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી દોઢી છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ ઘણોજ ઉંચો છે. એમાં પશ્ચિમ તરફની હવા સારી છે, અને પૂર્વ તરફ તાપ પડે છે, પણ હવા રોગિષ્ઠ નથી. એનો મુખ્ય પાક જુવાર, કપાસ, ઘઉં, અને શેરડી છે. એ સિવાય તમાકુ, શણ, અને તેલી બીઆં પણ થાય છે.

बेलगाम (૪૨,૬૦૦) જિલ્લાનું અને વિભાગનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં લશ્કરની છાવણી પણ છે. એનું નામ "વેણુગ્રામ" છે, કારણ કે અહીં વાંસ પુષ્કળ થાય છે. (વેણુ=વાંસ).

गोकाक (૭,૩૦૦) ગામમાં રમકડાં સારાં બને છે. અહીં હલકા કાગળ પણ બને છે. ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા લાયક છે.

अथणी (૧૩,૮૦૦) ગામમાંથી ધાબળા અને સુરોખાર બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. કિનારા પરથી ડાંગર, નાળિએર, અને સુકાં માછલાં અહીં આવે છે.

धारवाड जिल्लो:—આ જિલ્લો બિજાપુર જિલ્લાની છેક દક્ષિણે અને મદ્રાસ ઇલાકાની સરહદની લગોલગ છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. એની પશ્ચિમ તરફની જમીન ઉંચી અને પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફની જમીન સપાટ છે. આ ભાગમાં વરસાદ નિયમિત નથી. એના મધ્ય ભાગની હવા ઘણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તેલી બીઆં, શેરડી, ડાંગર, અને મરચાં છે. આ ભાગમાંથી કીમતી ખનીજો જેવા કે સોનું, રૂપું, તાંબું, વગેરે નીકળે છે. કેટલાંક ચિહ્નો પરથી માલમ પડે છે કે આ જિલ્લામાં આગળ લોઢું ગાળવામાં આવતું હતું.

मुख्य शहेरो:—

धारवाड (૩૦,૩૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો કિલ્લો ઇ. સ. ૧૪૦૩માં ધાર રાવ નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે.

हुबळी (૬૧,૪૦૦) શહેર આ જિલ્લામાં વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, તાંબાનાં વાસણ, અનાજ, અને મીઠું વેપારની મુખ્ય ચીજો છે.

कानडा जिल्लो:—ઇ. સ. ૧૮૬૧માં મદ્રાસસરકારે આ જિલ્લો મુંબઈસરકારને હવાલે કર્યો હતો. આ જિલ્લો ધારવાડની પશ્ચિમે છે, અને મ્હૈસુરની સરહદને અડકે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી અઢીગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે. આ જિલ્લામાં સહ્યાદ્રિ ઉત્તર-દક્ષિણ મધ્યમાં આવેલો છે. દરીઆકિનારો કેટલીક જગાએ રેતીવાળો અને કેટલીક જગા પર ખડકનો છે, અને તે નિચાણનો પ્રદેશ છે. દરીઆકિનારા પર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ પૂર્વમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે. દરીઆકિનારાની હવા ભેજવાળી છે, પરંતુ તંદુરસ્ત છે. આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, પણ એ ઉપરાંત એલચી, નાળિએર, સોપારી, શેરડી, કોસંબ, અને મરી ત્યાં થાય છે. પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશની બાગાયત પેદાશ પીપર, એલચી, આદું, કેળાં, નારંગી, લીંબુ, વગેરે છે. એ બાજુએ ફણસ, આંબા, અને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

मुख्य शहेरोः—

कारवार (૧૮,૧૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બંદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૪માં શિવાજીએ એ શહેર બાળી નાખ્યું હતું.

होनावर (૭,૩૦૦) બંદરેથી ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા જવાય છે.

गोकर्ण (૮,૫૦૦) જાત્રાનું ધામ છે. શિવનું દહેરૂં દ્રાવિડ પદ્ધતિ પર બાંધેલું છે. શિવે રાવણને જે બાણ આપ્યું હતું, તે આ દહેરામાં છે એમ કહેવાય છે.

रत्नागिरि जिल्लो:—આ જિલ્લો કાનડાથી ઉત્તરે દરીઆકિનારા પર આવેલો છે. એની અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરંગીનો મુલક (ગોવા) આવેલો છે. આ જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી દોઢી છે. સામાન્ય રીતે જોતાં તે ખડકવાળો

અને ખડબચડો છે, કારણ કે એમાં ડુંગરો ઘણા છે. સહ્યાદ્રિ આ જિલ્લામાં કિનારાને સમાન્તરે (૩૦થી ૪૫ માઇલને અંતરે) આવેલો છે, એટલે આ જિલ્લો સાંકડો પટી જેવો છે. એકંદરે એની હવા સારી છે, પણ વરસાદ બહુ પડે છે. આ જિલ્લાના *दापोली, खेड, संगमेश्वर, અને राजापुर ગામમાં ઉના પાણીના ઝરા છે. અહીંનો મુખ્ય પાક ડાંગર, નાગલી, કોદરા, સોપારી, અને નાળિએર છે. સહ્યાદ્રિની બીજી બાજુ પરથી આવેલું અનાજ, કપાસ, વગેરે આ જિલ્લાના બંદરેથી બહારગામ મોકલવામાં આવે છે.

મુખ્ય શહેરો:–

रत्नागिरि (૧૫,૯૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે.

मालवण (૨૨,૦૦૦) બંદર છે. આ બંદરમાંના એક ટાપુ પર સિંહદુર્ગ નામે મોટો કિલ્લો હતો, અને તે ચાંચીઆઓનું આશ્રયસ્થાન હતું.

वेंगुर्ला (૧૭,૩૦૦) બંદરેથી બેલગામ જિલ્લાનો બધો માલ ચઢે છે. અહીં કાજુ પુષ્કળ થાય છે.

कोलाबा जिल्लो:—રત્નાગિરિની ઉત્તરે દરીઆ પર આ જિલ્લો આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી દોઢું છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી બમણી છે. આ જિલ્લો આપણા થાણા જિલ્લાને ઘણી રીતે મળતો આવે છે. બંને જિલ્લા દરીઆ પર છે; બંનેની પૂર્વે સહ્યાદ્રિ છે; બંને જિલ્લામાં વરસાદ ઘણો પડે છે; બંને જિલ્લા પહાડી છે; બંને જિલ્લાના કિનારા પર ખાડીઓ પુષ્કળ છે, અને બંને જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. કિનારાથી ઘાટ તરફ જઈએ છીએ તેમ વરસાદ વધારે પડે છે. એનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે. તે ઉપરાંત કોદરા અને થોડું કડોળ થાય છે. બીજી પેદાશ કાથાનાં દોરડાં, મીઠું, અને માછલાં છે.

મુખ્ય શહેરો:–

अलीबाग (૩,૫૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ અને બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા, તે પરથી એનું નામ અલીબાગ પડ્યું છે.

---

* આપણા વિભાગમાં ક્યાં ક્યાં ઉના પાણીના ઝરા છે તે શિક્ષકે કહેવું

उरण (૮,૭૦૦) મુંબઈના કર્નાક બંદરથી ૬ માઇલ પર આવેલું છે. ત્યાં દારૂ ગાળવાની ઘણી ભઠ્ઠી છે.

महाड (૭,૨૦૦)ની વાયવ્યમાં બે માઇલ પર બૌદ્ધ લોકોની જોવા લાયક ગુફાઓ છે.

माथेरान સહ્યાદ્રિનું શિખર આપણા પાવાગઢ જેટલું ઉંચું છે. ગરમીના દિવસમાં ત્યાં લોકો જઈને રહે છે. મુંબઈથી ૫૦ માઇલને છેટે **નેરળનું** સ્ટેશન છે, ત્યાંથી એ શિખર પર રેલવે મારફતે હાલ જવાય છે.

चेउल (૭,૦૦૦)નાં જુનાં નામ ચંપાવતી અને રેવતીક્ષેત્ર છે. આ જગાનાં પાન ગુજરાતમાં આવે છે, અને તે ચેવલી પાન કહેવાય છે. અહીં વળી રેશમી કાપડ બને છે.

દેશી રાજ્યો.

कोल्हापुर.

દક્ષિણ વિભાગમાં કોલ્હાપુર મોટું દેશી રાજ્ય છે, અને તે બેલગામ અને રત્નાગિરિ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલું છે. એ ભરૂચ જિલ્લાથી બેવડું છે, અને એની વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીથી આસરે ત્રણગણી છે. પશ્ચિમમાં સહ્યાદ્રિના ડુંગરો પર ઘાડાં જંગલો છે, અને તેમાં સાગ થાય છે. જેમ જેમ પૂર્વમાં જઈએ તેમ તેમ વધારે ફળદ્રુપ મુલક આવે છે. એ રાજ્યમાં મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, શેરડી, તમાકુ, રૂ, મરચાં, અને તેલી બીઆં છે. સુતર અને ઊનનું જાડું વણાટકામ, અને માટીનાં વાસણ અહીં બને છે.

શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમાં હતું જે હજુ ચાલે છે. એની રાજધાની **कोल्हापुर** (૪૮,૧૦૦) છે. રાજાને સલાહ આપવાને ત્યાં એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

दक्षिण मराठा जागीर.

નીચે લખેલી જાગીરો દક્ષિણ મરાઠા જાગીર નામે ઓળખાય છે, અને તે કોલ્હાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે.

सांगली, मीरज—वडी शाखा अने नानी शाखा, अने कुरुंदवाड—वडी शाखा अने नानी शाखा, આ પાંચ જાગીર કોલ્હાપુરની ઇશાનમાં અને **जमखिंडी** જાગીર બેલગામની પૂર્વે છે.

આ ૭ જાગીર પટવર્ધન નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે. એ છની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને ડાંગર છે. સાંગલી ખંભાતથી ત્રણગણું, જમખિંડી ખંભાતથી દોઢું, મીરજની દરેક શાખા લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડીજ, અને બાકીની બે જાગીરો નાની છે. મીરજમાં સારંગી, તંબુરા, વગેરે વાજિંત્રો સારાં બને છે. સાંગલી સંસ્થાનનાં ગામો ઘણાં વીખરાએલાં છે. એક ગામ **મંગળવેઢ** શોલાપુરની દક્ષિણે અને બીજું **શીરહટ્ટી** ધારવાડમાં છે.

मुधोळની જાગીર બેલગામની પૂર્વે ખંભાતના રાજ્ય જેવડી છે. આ મુલક ખુલ્લો છે અને એમાં કોઈ મોટો પહાડ નથી. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. આ જાગીર ભોંસલે વંશના ઘોરપડેના કુળમાં છે.

रामदुर्ग નામની નાની જાગીર બેલગામની પૂર્વે આવેલી છે. તેનો જાગીરદાર ભાવે વંશનો બ્રાહ્મણ છે.

बीजां नानां राज्यो.

जत अने डफळापुर:—આ બે જાગીર બેલગામની ઉત્તરે છે. જતનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૪ ચો. મા. અને ડફળાપુરનું ક્ષેત્રફળ ફક્ત ૯૪ ચો. માઇલ છે. એનો મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, રૂ, ઘઉં, ચણા, અને કોસંબ છે. આ જાગીરોના સરદાર મરાઠા જાતના છે. ડફળાપુર જત જાગીરનો એક ભાગ છે, અને છેલ્લા જાગીરદારની વિધવાના મરણ પછી જત જાગીરમાં જોડી દેવામાં આવશે. આ સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોઢું જડે છે. આ સંસ્થાન બિજાપુરના કલેક્ટરના હાથ નીચે છે.

सावनुर:—આ નાનું મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવ્યું છે, અને એના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડના કલેક્ટર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચો. મા. છે. મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, જુવાર, અને ઘઉં છે.

सावंतवाडी संस्थान:—રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ ડુંગરી સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ ત્રમણું છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર, સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંબુ, અને કાજુ છે. ફણસ, આંબા, અને કોકમનાં ઝાડ પણ અહીં પુષ્કળ છે. ખેતીની પેદાશ ડાંગર, તલ, અને બાવટો છે. જંગલમાં સીસમ, ખેર, અને સાગનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં રંગીત (લાખથી રંગેલા) લાકડાનું કામ ઘણુંજ ઉત્તમ થાય છે. આ રાજ્ય ભોંસલે કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. ત્યાં એક પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રહે છે. એની રાજધાની સાવંતવાડીને (૯,૮૦૦) કેટલાક વાડી પણ કહે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૦માં ફોંડ સાવંતે આ સુંદર શહેર વસાવ્યું હતું.

जंजीरा संस्थान:—કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલું આ સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્યથી સહેજ નાનું છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાગલી, વરી, તલ, કોદરા, નાળિએર, અને સોપારી છે. જંજીરા ટાપુમાં સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆવાડનું જાફરાબાદ આ રાજ્યના સીધી વંશનું છે.

આ રાજ્ય કોલાબાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. એની રાજધાની જંજીરા રાજપુરી ખાડીના મોં પર બેટ છે અને અરબી શબ્દ "જંઝીરા" (ટાપુ) પરથી એનું નામ પડ્યું છે.

फिरंगीनुं स्वतंत्र संस्थान.

રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરંગીનું સંસ્થાન ગોવા આવેલું છે, અને તે સ્વતંત્ર છે. આ સંસ્થાન અમદાવાદ જિલ્લાથી ચોથે ભાગે છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તીથી અડધી છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, નાળિએર, અને મીઠું છે.

गोवा (पांजिम) ફિરંગીનાં સંસ્થાનોની રાજધાની છે, અને ફિરંગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. જુનું ગોવા પાંચ છ માઇલ અંદર છે. માર્મેગોવા બંદર છે.

हिंदनुं साम्राज्य.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુંબઈ ઇલાકો છે, અને તેમાં ખાલસા મુલક તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે. આપણા ઇલાકાના જેવા આપણી આસપાસ બીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે, અને તેમાં પણ રાજ્ય કરવાની સરકારે તેવીજ ગોઠવણ કરેલી છે. આ ઇલાકા કે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું **हिंदुस्ताननुं साम्राज्य** થાય છે, અને તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે ગવર્નર જનરલ નીમ્યા છે. એ રાજાના પ્રતિનિધિ છે તેથી વાઇસરૉય પણ કહેવાય છે. તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે. આપણા ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે. તેમના તાબામાં ઇલાકા, પ્રાંતો, મોટાં દેશી રાજ્યો, અને મોટી મોટી એજન્સિઓ છે.

હિંદુસ્તાન એ એક ઘણો જોવા લાયક વિશાળ દેશ છે. ચાર હજાર વર્ષ પર આ દેશ સુધારાની ટોચ પર હતો, અને તે વખતે વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં, અને કારીગરીમાં દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના બાંધકામ, જુના રીતરિવાજો, અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે. દુનિયાની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી, વગેરેની કુદરતે તેમાં સગવડ કરેલી છે.

આર્ય લોકો જ્યારે પહેલવહેલા હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા તે વખતે પહેલી નદી જે તેમના માર્ગમાં આવી તે સિંધુ હતી. **स्यन्दू** = વહેવું પરથી એ નદીનું નામ એ લોકોએ સિંધુ પાડ્યું હતું. એ નદીના નામ પરથી આજુબાજુનો મુલક સિંધુ અને તેમાં રહેનારા **सिन्धवः** કહેવાવા લાગ્યા. ઇરાન દેશના જુના રહેવાસીઓ **स**ને બદલે **ह** મૂકી અવસ્તા ભાષામાં આ દેશને **हेन्दु** કહેવા લાગ્યા; અને ગ્રીસ દેશના લોકોએ **ह** બદલી દેશને **इंडीकोस** અને લોકોને **इंडोस** કહેવા શરૂ કર્યું. મુસલમાન લોકોએ અહીં આવી સ્તાન પ્રત્યય ઉમેરી દેશનું નામ **हिंदुस्तान** પાડ્યું. સાધારણ વાતચીતમાં નર્મદાની ઉત્તરનો મુલકજ હિંદુસ્તાન નામે ઓળખાય છે, પણ પુસ્તકોમાં આખા દેશને માટે **हिंदुस्तान** કે **इंडिआ** શબ્દ વપરાય છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે ઉંચા **હિમાલય પર્વત, કારાકોરમ પર્વત,** અને **હિંદુકુશ પર્વત** હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે, અને એ પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ ઉપર થઈને હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે **અફઘાનિસ્તાન,** ઇરાનના પહાડી પ્રદેશો, અને **અરબી સમુદ્ર** આવેલા છે. દક્ષિણે **હિંદી મહાસાગર,** અને પૂર્વે **ચીન, હિંદી ચીન,** અને **બંગાળાનો અખાત** છે.

બ્રહ્મદેશ અને બલુચિસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે, પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના ભાગ ગણાય છે.

ક્ષેત્રફળ અને કુદરતી રચનાઃ—

હિંદુસ્તાનના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચો.મા. એટલે મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ દસગણું, ઇંગ્લંડ અને વેલ્સ કરતાં ૩૫ગણું, રશિઆ બાદ કરતાં લગભગ આખા યુરોપખંડ જેવડું, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો છઠ્ઠો ભાગ છે. *એમાંનો લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ચો.મા. કરતાં વધારે પ્રદેશ અંગ્રેજી ખાલસા મુલક છે, અને બાકીના ભાગમાંથી ઘણો દેશી રાજાઓને તાબે અને સહેજ ભાગ ફ્રેંચ અને ફિરંગી વગેરે સ્વતંત્ર રાજ્યોના હાથ તળે છે. હિંદુસ્તાનનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે, અને તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય પર્વત છે. એ દેશ ૮° અક્ષાંશ ઉત્તરથી શરૂ થઈ છેક ૩૭° અક્ષાંશ ઉત્તર સુધી ફેલાએલો છે. કાસ્મીરની છેક ઉત્તરથી દક્ષિણમાં કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી તેની લંબાઈ ૨,૦૦૦ માઇલ અને પૂર્વ છેડાથી બલુચિસ્તાનના પશ્ચિમ છેડા સુધીનું અંતર ૨,૫૦૦ માઇલ છે.

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ હિમાલય પર્વતને લીધે પહાડી છે, અને તે છેક આસામની ઉત્તરથી શરૂ થઈ કાસ્મીર સુધી આવેલો છે. એ પ્રદેશની ખીણો એવી તો મોટી છે કે યુરોપખંડના મોટા પર્વત આલ્પ્સનો પણ તેમાં સમાસ થઈ શકે. હિંદુસ્તાન તરફ એ પર્વતનો ઢાળ ઉભો છે, અને એની દક્ષિણે મોટું વિશાળ સપાટ મેદાન છે. એ વિશાળ મેદાન સિંધુ નદીથી ગંગા નદી સુધી આવેલું છે, તેથી તેને સિંધુગંગાનો પ્રદેશ પણ કહેવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ એ મેદાન પાછું ઉંચું થતું જાય છે, અને પછી પહાડી પ્રદેશ જોવામાં આવે છે. એ પહાડી પ્રદેશ વિંધ્ય તથા સાતપુડા પર્વતનો પ્રદેશ છે. એ પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે મોટો વિશાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે, અને તેની પશ્ચિમ અને પૂર્વની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ

---

* યુરોપનું ક્ષેત્રફળ ૩૭,૫૦,૦૦૦ ચો. મા.; રશિઆનું ૨૦,૯૫,૬૪૯; બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ૧,૧૪,૦૦,૦૦૦; ઇંગ્લંડ અને વેલ્સનું ૫૮,૩૦૯; હિંદુસ્તાનના ખાલસા મુલકનું ૧૦,૮૭,૨૦૪; અને દેશી રાજ્યોનું ૬,૭૯,૩૯૩ છે.

અને પૂર્વઘાટ એવા બે પહાડોની હાર આવેલી છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં રજપુતાનાની વાયવ્યમાં એક રણ આવેલું છે. દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ કુદરતી રીતે નિચાણ પ્રદેશ છે.

પર્વતોઃ—

હિમાલય પર્વતઃ—(હિમ+આલય=હિમનું સ્થાન) આ ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબો પર્વત કાસ્મીરમાં સિંધુ નદીથી પૂર્વમાં આસામની બ્રહ્મપુત્રા નદી સુધી ફેલાએલો છે. અર્થાત મુંબઈ અને કલકત્તા વચ્ચેના અંતર (૧,૨૨૧ માઇલ) કરતાં પણ તેની લંબાઈ વધારે છે. તેની ઉત્તરદક્ષિણ પહોળાઈ ૧૮૦થી ૨૨૦ માઇલ સુધીની છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨૦,૦૦૦ ફુટ છે. દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત હિમાલય છે. એનું સૌથી ઉંચું શિખર **ગૌરીશંકર** અથવા **એવેરેસ્ટ** ૨૯,૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે, અને તે યુરોપના સૌથી ઉંચા શિખર બ્લૅાથી બમણું ઉંચું છે. બીજાં બે શિખર **ધવલગિરિ** ૨૬,૮૨૬ ફુટ અને **કાંચનગંગા** ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉંચાં છે. હિમાલય એક પર્વતની હાર નથી, પણ સમાન્તર રહેલા બે પર્વતોની હાર છે. આ પર્વતની ત્રણ માઇલથી ઉપરાંત ઉંચાઈએ આવેલા ભાગ પર નિરંતર બરફ પડ્યો રહે છે, તેથી એનું નામ હિમાલય પડ્યું છે. આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમાં છે, અને દુનિયામાં એ એક મોટો જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. ઘણી ઉંચાઈએ દેવદાર, ઓક, વગેરે ઉત્તરમાં થતી વનસ્પતિની, તેમજ નીચે તાડ, વડ, વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અનેક જાતો ઊગે છે. એના ઘણાક ભાગ પર ઘાડાં જંગલ છે. તેને **તેराई** (તળેટીની નજીકના) કહે છે. તેરાઈનાં હવાપાણી બહુ નબળાં છે, તેમ ત્યાં ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ પણ બહુ રહે છે. કાસ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, સિકીમ, વગેરે પ્રદેશો તેની ઉપર મધ્ય ઉંચાઈએ આવેલા છે. **કૈલાસ** શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે, અને તેની પાસે **માન, રાવણહ્રદ**, વગેરે સરોવર છે. તેનાથી થોડે દૂરથીજ **સિંધુ, સતલજ, જમના, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા**, વગેરે મોટી નદીઓ નીકળતી જણાય છે. સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, સતલજ નૈર્ઋત્યમાં, જમના જમ્નોત્રીથી દક્ષિણમાં, ગંગા ગંગોત્રીથી દક્ષિણમાં, અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. એને દક્ષિણ ઢાળે બીજી હજારો નદીઓ નીકળી મોટી નદીઓને મળે છે.

शिवालिक पर्वत ગંગા અને બિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. એ પર્વતમાંથી મોટાં જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે.

હિમાલયમાંથી નીકળતા **काराकोरम** અને **हिंदुकुश**ના ફાંટા પામીર નામના તિબેટની પશ્ચિમે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ અને નૈઋત્ય ખુણા તરફ કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. બંને પર્વતમાં ૨૦,૦૦૦ ફુટ કરતાં વધારે ઉંચાં શિખરો આવેલાં છે. **डापसंग शिखर** ૨૮,૦૦૦ ફુટ છે. કારાકોરમમાં થઈને ઉત્તર તરફ જવાનો જે ઘાટ છે તેની ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે.

सुलेमान पर्वत હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર **तख्ते सुलेमान** ૧૧,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. **हाला** પર્વત. બલુચિસ્તાનને સિંધથી જુદો પાડે છે.

विंध्य पर्वत મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં નર્મદાના પ્રદેશની સરહદે પડેલો છે, અને તે ખંભાતના અખાતથી પૂર્વમાં ૬૦૦ માઇલ લાંબો ગએલો છે. તેની ઉંચાઈ ૨,૫૦૦ ફુટ છે.

अरवल्ली डुंगरની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૬૦૦ ફુટ છે. એના **आबु** નામના (૫,૬૫૦ ફુટ) ઉંચા શિખર પર ઘણાં જોવા લાયક દહેરાં છે, અને તે ગરમીની ઋતુમાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

सातपुडा પર્વત નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે વિંધ્યને સમાંતરે છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને **पंचमडी** નામનું એનું ઉંચું શિખર ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

पश्चिमघाट દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. દરીઆકિનારા અને પશ્ચિમઘાટ વચ્ચેના નિચાણના પ્રદેશનો પટો (કોંકણ) ૩૦થી ૪૦ માઇલ પહોળો છે. પશ્ચિમઘાટની સરાસરી ઉંચાઇ ૩,૦૦૦ ફુટ છે, અને તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર **महाबळेश्वर** ૪,૮૦૦ ફુટ છે. મુંબઈના ગવર્નર ગરમીની ઋતુમાં ત્યાં જઈને રહે છે. પૂર્વઘાટ અને તે બાજુના દરીઆકિનારા વચ્ચેનું અંતર ત્રીસચાળીસ માઇલ કરતાં વધારે છે.

પૂર્વઘાટ દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ કરતાં નીચો આવેલો છે. તે પશ્ચિમઘાટની માફક સળંગ નથી તેથી, અને દક્ષિણના આખા ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ હોવાથી, મોટી નદીઓ (ગોદાવરી અને કૃષ્ણા) પૂર્વ તરફ વહે છે.

નીલગિરિ મ્હૈસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટને સાંધે છે. એમાં **દોદાબેટા** નામનું શિખર ઘણું ઉંચું (૮,૭૬૦ ફુટ) છે. ઉતાકામંડ નામનું નીલગિરિમાં હવા ખાવાનું સ્થાન છે. નીલગિરિની દક્ષિણે **પાલઘાટ** નામનો ખાડો અથવા સપાટ મેદાન છે, અને તેની દક્ષિણે **અનમલાઈ, કારડેમમ,** અને **પાલની** નામના ડુંગરો છે, તે છેક કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી પહોંચેલા છે.

હિમાલયને પૂર્વ છેડે **પતકાઈ પર્વત** બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે, અને તે ઉપલા બ્રહ્મદેશને આસામથી જુદો પાડે છે. આસામના **નાગા, खास्या,** અને **गारो** ડુંગરો પતકાઈ પર્વતના ફાંટાઓ છે. બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ ભાગમાં પર્વતોની હાર ઘણી છે, અને તે એક બીજાને સમાન્તર આવેલી છે. તેથી નદીઓના પ્રદેશ જુદા પડેલા છે.

मेदानो:—

હિમાલય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે ખાસ્યા ડુંગરથી તે સુલેમાન પર્વત સુધી મોટું ફળદ્રુપ મેદાન આવેલું છે. દુનિયાનાં સારામાં સારાં મેદાનો પૈકીનું આ એક છે. આ મેદાનમાં સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા, એ ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે; અને તે આખો પ્રદેશ લોકો અને વનસ્પતિથી ભરપુર છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપર સાંકડા અને નાના સપાટ પ્રદેશ આવેલા છે, અને તેમાં પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ વધારે સાંકડો છે.

उच्च प्रदेशो:—

હિન્દુસ્તાનમાં **दक्षिण हिंदुस्तान** એ એક ત્રિકોણાકૃતિવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેનો ઢોળાવ ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ઉતરીને છેક કિનારા સુધી જાય છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ એકદમ સીધો ઉતરે છે, તેથી ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દરીઆની સપાટી પરનો નીચો પ્રદેશ એકદમ જુદા પડે છે.

ગંગાસિંધુ નદીના મેદાનની દક્ષિણે એક ઉચ્ચ પ્રદેશની પટી છેક બંગાળાથી હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવેલી છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં છોટાનાગપુર અને ઓરીસાના ડુંગરો આવેલા છે. એ ભાગની દક્ષિણ સરહદ પર મહાનદી અને તેને મળનારી બીજી નદીઓ છે. તેના મધ્ય ભાગમાં મધ્ય હિન્દુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાંતોનો થોડો ભાગ આવેલો છે; અને તે દક્ષિણમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશ સાથે જોડાએલો છે. અરવલ્લી અને વિંધ્ય વચ્ચે આવેલો મધ્ય હિન્દુસ્તાન અને રજપુતસ્તાનનો કેટલોક ભાગ **માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ**ને નામે ઓળખાય છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી જવાઆવવાના માર્ગો:–હિન્દુસ્તાનમાં જમીનમાર્ગે આવવાના રસ્તા ઘણાજ થોડા છે, કારણ કે તેની આખી જમીનની સરહદ પર પહાડો આવેલા છે. એ પહાડો ઘણા ઉંચા હોવાને લીધે તથા તે પર બરફ પડી રહેવાને લીધે તે ઓળંગતાં મુસાફરોને ઘણી અડચણ પડે છે. જે કંઈ રસ્તાઓ છે, તે પણ પહાડ ઉપર ઘણી ઉંચાઈએ આવેલા છે. પશ્ચિમની સરહદ ઉપર **બોલન ઘાટ અને ખાઈબર ઘાટ** નામના બે માર્ગ છે. ખાઈબર ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર આવેલો છે. નીચા બોલન ઘાટમાં થઈને બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે, અને તે રસ્તે થઈને કંદહાર આગળ થઈ અફઘાનિસ્તાનમાં પણ જવાય છે. ઉત્તર તરફના ઘાટો ૧૪,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચા છે; તેમાં **કારાકોરમ ઘાટ** અને **જેલાપલા** ઘાટ મુખ્ય છે. કારાકોરમ ઘાટને રસ્તે કાશ્મીરમાંથી ચિનાઈ તુર્કસ્તાનમાં અને જેલાપલા ઘાટને રસ્તે સિકીમમાંથી તિબેટમાં જવાય છે.

રણ:–અરવલ્લીના ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં રણ આવેલું છે, અને સિંધનો થોડો ભાગ પણ એ રણમાં આવેલો છે.

નદીઓઃ–

એશિઆ ખંડના બીજા કોઈ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં વધારે નદીઓ વહે છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં ઘણી અને મોટી નદીઓ આવેલી છે. એ પ્રદેશમાં જમનાની પશ્ચિમમાં જળક્ષેપક પ્રદેશ છે, તેથી પૂર્વની નદીઓનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, ને પંજાબનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાને લીધે તે તરફની નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો

ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. સહ્યાદ્રિ અને દરીઆકિનારા વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણો સાંકડો છે, જેથી જે કોઈ નદીઓ તે તરફ છે તે નાની છે.

સિંધુગંગાના પ્રદેશમાં **સિંધુ, ગંગા,** અને **બ્રહ્મપુત્રા,** એ ત્રણ મહા નદીઓ હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના તેમજ ઉત્તર ભાગના વરસાદનું પાણી સમુદ્રમાં ખેંચી જાય છે. **સિંધુ** નદી* (૨,૦૦૦) તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી હિમાલય પર્વતમાં થઈ કાશ્મીર, પંજાબ, અને સિંધમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે. જમણી બાજુથી અટક આગળ **કાબુલ** અને ડાબી બાજુએથી$ **જેલમ, ચિનાબ, રાવી,** અને **સતલજ** એને મળે છે. એમાં કરાંચીથી અટક સુધી વહાણો ફરી શકે છે. સિંધની ખેતીનો આધાર સિંધુ નદી પર છે, કારણ કે ત્યાં બીજી નદીઓ તેમજ વરસાદ પણ નથી. સિંધુ નદીમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે.

ગંગા—નદી (૧,૫૦૦) સિંધુ નદી કરતાં લંબાઈમાં નાની છે, પણ એની ખાંણુમાં આવેલો પ્રદેશ ઘણો રસાળ છે. ૧૨,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી તે નીકળતી જણાય છે. હરદ્વાર (તળેટી આગળ) આગળ તે મેદાનમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તેની ઉંચાઈ દરીઆની સપાટીથી માત્ર ૧,૦૦૦ ફુટ છે. એનું પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લીધામાં આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માઇલ) સુધીની છે, અને કાનપુર આગળ તેનું પાણી પાછું ગંગાને મળે છે. મુખ આગળ ગંગા બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને બંને નદી અમેરિકાની મિસિસિપિ જેટલી માટી ખેંચી લાવે છે, તેથી પાંચગણી માટી લાવે છે. બંનેના મુખ આગળના ત્રિકોણાકૃતિ પ્રદેશનો દરીઆકિનારા તરફનો ભાગ સુંદરી

---

*નદીની જમણી તરફ કૌંસમાં લખેલા આંકડા નદીઓની લંબાઈના માઇલ છે, તે નદીઓ એક બીજી સાથે સરખાવવા આપેલા છે અને ગોખાવવાના નથી.

$ નદીના મુખ તરફ મોં રાખી ઉભા રહીએ તો ડાબી બાજુએ જે કિનારો આવે છે તે ડાબો કિનારો, અને જમણી બાજુએ જે કિનારો હોય તે જમણો કિનારો કહેવાય છે.

નામનાં ત્યાંનાં ઝાડો પરથી **सुंदरवन** નામે ઓળખાય છે. આ ભાગ ઘીચ જંગલ અને ભેજવાળો છે. દરીઆથી ૨૦૦ માઇલ પર ગંગા નદીના બે ફાંટા થાય છે. મોટો ફાંટો પૂર્વ તરફ વહે છે, અને તે **पद्मा** કે **पाडा** નામે ઓળખાય છે, અને પશ્ચિમનો ફાંટો **भागीरथी** નામે ઓળખાય છે. વળી એજ ભાગીરથી છેક દક્ષિણમાં **हुगली** નામે પણ ઓળખાય છે.

ગંગા નદીને મળનારી નદીમાં **जमना** સૌથી મોટી છે. એ નદી હિમાલયના જમ્નોત્રી શિખરમાંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી નદીઓ ગંગાને મળે છે. **गोग्रा, रामगंगा, गोमती, गंडकी, कुशी,** વગેરે ઉત્તર તરફથી અને વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળેલી **शोण** દક્ષિણ તરફથી એને મળે છે. **चंबल** અને **बटवा** નદી વિંધ્ય પર્વતમાંથી નીકળી જમનાને મળે છે કલકત્તાથી ઉત્તરે ૨૨ માઇલ પર ચંદ્રનગર સુધી મોટી આગબોટ આવી શકે છે, અને વહાણો તો છેક સંયુક્ત પ્રાંતના ઉત્તર ભાગ સુધી ફરી શકે છે. ગંગા નદી પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય છે, અને તેને કાંઠે મોટાં મોટાં શહેરો છે.

ब्रह्मपुत्रा નદી (૧,૮૦૦) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી નીકળી તિબેટમાં વહી હિમાલય પર્વત ઓળંગી હિન્દુસ્તાનમાં આવી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. હિમાલયના ઉત્તર ભાગમાં એ **सांपु** નામે, અને બ્રિટિશ રાજ્યમાં બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે. ગંગા નદીની માફક મુખ આગળ એના પણ બે ફાંટા થાય છે. પશ્ચિમ ફાંટો **जमना** નામે અને પૂર્વનો ફાંટો **ब्रह्मपुत्रा** નામે ઓળખાય છે. આ છેલ્લા ફાંટાને ઈશાનમાંની **सुरमा** નદી મળે છે, અને તે ફાંટો પછી **मेघना** નામે ઓળખાય છે. મુખ આગળ એનો પટ ૨૦ માઇલ છે.

नर्मदा, तापी, વગેરે મુંબઈ ઇલાકામાં વહેતી નદીઓ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો.

महानदी, गोदावरी, कृष्णा, અને **कावेरी** પૂર્વે બંગાળાના સમુદ્રને મળે છે.

महानदी (૫૨૦) પૂર્વઘાટ તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ-

પ્રદેશ પણ મોટો છે. એ નદી સપાટ અને ધીમી ગતિવાળી હોવાથી તેના મુખથી લગભગ ૪૦૦ માઇલ સુધી તેમાં વહાણ ફરી શકે છે.

गोदावरी (૯૦૦) દક્ષિણમાં મોટામાં મોટી નદી છે. પશ્ચિમ-ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેતી બંગાળાના અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ પણ મોટો છે. આ નદીમાંથી ખેતરોને પાણી પુરૂં પાડવા ઘણી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. **पेनगंगा, वाइन-गंगा, वर्धा,** (આ ત્રણના સંગમની જે એક નદી બને છે તે **प्राणहिता** કહેવાય છે) અને **मांजरा** નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે.

कृष्णा (૮૦૦) પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચે બહુ અંતર નથી. બંને નદીમાં જ્યારે પાણી ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે કોલર સરોવર જે હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું છે, તેમાં પાણી દાખલ થાય છે.

कावेरी (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી મ્હૈસુરમાં વહી બંગાળાના અખાતમાં પડે છે. શ્રીરંગપટ્ટન અને સિવાસમુદ્રમ એ બે બેટો નદીમાં આવેલા છે. સિવાસમુદ્રમ આગળ જે ધોધ પડે છે તેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે. એનો ધોધ ઘણોજ જોવા લાયક છે, અને તે ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે.

तुंगभद्रा નદી **तुंग** અને **भद्रा** નામની બે નદીના સંગમથી ઉત્પન્ન થએલી છે, તે કૃષ્ણાને મળે છે.

ब्रह्मदेशनी नदीओः—

इरावदी (૧,૦૦૦) બ્રહ્મદેશના ઉત્તરના ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ આખા દેશમાં વહી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. દરીઆથી સો માઇલ પર એનો ત્રિકોણપ્રદેશ શરૂ થાય છે. **रंगुन** નદી અને **बासीन** નદી એ બંને તેના મુખ આગળના ફાંટા છે.

सालवीन નદી તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહી માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

सरोवरोः—*

હિન્દુસ્તાનનાં સરોવર મોટાં અને અગત્યનાં નથી. **वुलर** સરોવર કાશ્મીરમાં શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. **सांबर** રજપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને એમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. **कोलर** ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચે આવેલું છે.

પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં **चिलका** અને **पुलीकट** એ ખારા પાણીનાં સરોવર છે. આ બંને સરોવરો દરીઆ સાથે જોડાએલાં છે, એટલે તેને ખાડીઓ કહીએ તોપણ ચાલે, કારણ કે સરોવરની ચારે બાજુએ જમીન જોઈએ.

किनारोः—હિંદુસ્તાનના કિનારાની લંબાઈ દેશના મહત્ત્વના પ્રમાણમાં થોડી (૪,૦૦૦ માઇલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ઘણા ખાંચા (અખાત)વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર બારે માસ વહાણ આવી તે સહીસલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી. ઘણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છોળોને લીધે વહાણો બંદરમાં આવી શકતાં નથી. મુંબઈની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીનાં મુખો લગભગ પુરાઈ ગએલાં છે, અને મુંબઈની દક્ષિણે પહાડ નજદીક આવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી. પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે, પણ પાણી છાછરૂં તેથી મોટાં વહાણો આવી શકતાં નથી.

ब्रह्मदेशनो किनारोः—[1] બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ કિનારાના મધ્ય ભાગમાં **मार्ताबाननो अखात** છે, અને તેની પશ્ચિમ તરફ **इरावद्दी** નદીના મુખ આગળના ઘણા ફાંટા આવેલા છે. એ કિનારા પર **निग्रेस** નામની ભૂશિર[2] અને **रंगुन** બંદર આવેલાં છે.

हिंदुस्ताननो पूर्व किनारोः—પૂર્વ કિનારા અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચે બંગાળાનો ઉપસાગર[3] છે. આ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **कोरोमंडल** કિનારાને નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણમાં **पाकनी सामुद्रधुनी**[4] સિલોનને

---

* મોટું તળાવ તે સરોવર.

૧ શિક્ષકે માટીના નમુના બનાવી પાણી ભરી અખાત, ઉપસાગર, સરોવર, ખાડી, ભૂશિર, વગેરે પ્રત્યક્ષ બતાવવાં.

૨ જમીનની અણી સમુદ્રમાં ગએલી તે ભૂશિર (જમીનનું માથું, છેડો, અણી).

૩ પહોળો અખાત તે ઉપસાગર.

૪ બે મોટા પાણીના ભાગને સાંધનારો નાનો પાણીનો ભાગ.

હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પૂર્વ કિનારા પર ઘણા વાંક તેમજ સારાં બંદરો નથી. **पलमायरा** ભૂશિર ઓરીસાના કિનારા પર આવેલી છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ પરવાળાંની ટેકરીઓ અને રેતીના ડુંગરથી પુરાઈ ગએલો છે. આ ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના બેટથી સિલોન સુધી લગભગ જાય છે, તેથી આ ઓળંગતાં મોટાં વહાણોને બહુ મુસ્કેલી નડે છે. આ ટેકરીઓને આપણા લોકો **रामनो सेतु** કહે છે. આની દક્ષિણમાં આવેલા પાણીના ભાગને **मनारनो अखात** કહે છે, અને તે **कन्याकुमारी** ભૂશિર સુધી પહોંચે છે.

पश्चिम किनारोः—એ કિનારાના ઉત્તર ભાગમાં **करांची** અને મધ્યમાં **मुंबई** એ બે મોટાં બંદર છે. એ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **मलबार** કિનારાને નામે ઓળખાય છે.

टापुओः—આપણા દેશની આજુબાજુના સમુદ્રમાં ઘણા ટાપુ આવેલા છે, તેમાં સૌથી મોટો **सिलोन** હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો છે, અને તે આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢો છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફ કિનારાથી આસરે ૨૦૦ માઇલ પર **लक्षद्वीप** અને **मालद्वीप** નામના ગોળાકારમાં આવેલા નાનાં પરવાળાંના બેટોના બે જુદા જુદા સમૂહ છે.

अंदामान અને તેની દક્ષિણે **निकोबार** પૂર્વ તરફ બંગાળી સમુદ્રમાં આવેલા જ્વાળામુખીથી ઉત્પન્ન થએલા બેટોના સમૂહ છે.

હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ કિનારે રામના સેતુ પાસે **रामेश्वर** નામે બેટ છે.

मेर्गुईद्वीपसमूह અંદામાન અને ટિનાસરીમ વચ્ચે આવેલો છે.

[1]आबोहवाः—

હિંદુસ્તાન વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેની અંદર ઘણા ઉંચા પર્વત આવેલા છે, તેથી તેમાં વિષુવવૃત્તના પ્રદેશથી તે છેક ધ્રુવપ્રદેશ સુધીની હવા

---

૧ પ્રાકૃતિક ભૂગોળનો આ વિષેનો ભાગ છોકરાંઓને અધિકાર પ્રમાણે સમજાવવો.

જોવામાં આવે છે. અતિશય તાપ તથા અતિશય ઠંડી, અતિશય વરસાદ તથા વરસાદની અતિશય તાણુ, એ બધું અહીં જોવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનનો લગભગ અડધો ભાગ ઉષ્ણુ કટિબંધમાં આવેલો છે, તેથી તે ભાગ પર ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. ડુંગરો, પર્વતો, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ, સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચાઈએ હોવાને લીધે ઠંડા હોય છે, અને ગરમીની ઋતુમાં તવંગર લોકો દરીઆથી ઉંચાઈના સ્થળ પર જઈ રહે છે. હિમાલય પર્વત એટલો બધો ઉંચો છે કે ત્યાં ધ્રુવના પ્રદેશની માફક હિમ પડી રહે છે. વળી હિમાલયની ઉંચી દિવાલ મહાસાગરમાંથી આવતા ભેજવાળા પવનોને અટકાવી દે છે, અને તેમજ ઉત્તરમાંથી આવતા ઠંડા પવનને હિંદુસ્તાનમાં આવવા દેતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં ફુંકાતા કેટલાક પવનો હિંદી મહાસાગર પાસે હોવાને લીધે પુષ્કળ ભેજવાળા હોય છે.

ઉપલાં કારણોને લીધે આ દેશની આબોહવાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છેઃ—

૧. **ભેજવાળી** અને **શિઆળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણતામાનમાં બહુ ફેર નહિ એવી હવા.** આ જાતની હવા ત્રાવણકોર, મલબાર, અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર જોવામાં આવે છે. એ ભાગો ઉષ્ણુ કટિબંધમાં અને દરીઆકિનારા પર આવેલા છે.

૨. **સુકી** અને **શિઆળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ એવી હવા.** નૈઋત્ય તરફ દૂર સુધી મહાસાગર ન હોવાથી પંજાબ અને સિંધમાં ભેજવાળા પવનો બહુ આવી શકતા નથી. વળી શિઆળામાં પહાડોને લીધે અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં રણને લીધે અતિશય ગરમી ત્યાં જોવામાં આવે છે.

૩. **અતિશય વરસાદવાળી હવા.** આસામના ઉંચા ડુંગરો અને કારવારના કિનારા પાસેના ડુંગરો મોસમના ભેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી, ભેજ લઈ લે છે, તેથી ત્યાં વધારે વરસાદ પડે છે.

દક્ષિણુના ઉચ્ચ પ્રદેશની હવા સુકી છે, પણ જેમ જેમ દક્ષિણુમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ હિંદી મહાસાગરના ભેજવાળા ગરમ પવનને

લીધે શિઆળો ઓછો ઠંડો હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકાના મેદાનમાં હવા ઓછા ભેજવાળી છે, પણ શિઆળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણતામાનમાં ઉષ્ણ કટિબંધને લીધે બહુ ફેર નથી.

ऋतुओः—

અહીં મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જોવામાં આવે છે:—શિઆળો, ઉનાળો, અને વર્ષા. શિઆળો નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરિ સુધી, ઉનાળો માર્ચથી જૂન સુધી, અને વર્ષા જુલાઇથી ઑકટોબર સુધી રહે છે.

वरसादः—હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય પવન ઇશાન તરફનો છે; પણ ઉનાળામાં જ્યારે સૂર્ય સિંધ અને રજપુતસ્તાનના રેતીના મેદાનમાં અને મધ્ય એશિઆના મેદાનમાં તપે છે તે વખતે તે ભાગની હવા ગરમ થઇ ઉંચી ચઢે છે, અને તે ખાલી જગા પર મહાસાગર પરથી ભેજવાળો પવન એટલા જોરથી આવે છે કે ઇશાનનો પવન રહેતો નથી, અને મુખ્ય પવન નૈર્ઋત્યનો થાય છે. એ નૈર્ઋત્યનો પવન જ્યાં જ્યાં પહાડોને કાટખુણે અડકે છે ત્યાં ત્યાં વરસાદ વધારે પડે છે. પશ્ચિમ કિનારે એ પવન ઘાટને કાટખુણે અડકે છે, તેથી રત્નાગિરિ, કારવાર, અને મુંબઇમાં વધારે વરસાદ પડે છે. એજ પવન બંગાળાના ઉપસાગરમાંથી વધારે ભેજ લેતો ખાસ્યાના (આસામના) ડુંગર તરફ જાય છે, એટલે જેટલો ભેજ હોય છે તેટલો વરસાદરૂપે ત્યાં તૂટી પડે છે. એ નૈર્ઋત્યનો પવન એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, તે છેક સપ્ટેમ્બર સુધી રહે છે. મહાબળેશ્વર પર વરસાદ વરસમાં સરાસરી ૨૪૦ ઇંચ, અને ખાસ્યા ડુંગરના ચેરાપુંજીમાં આસરે ૫૨૫ ઇંચ પડે છે. પૃથ્વી પર વધારેમાં વધારે વરસાદ આ જગાએ પડે છે. શિઆળામાં જે વરસાદ પડે છે તે ઘણોજ થોડો છે, અને મદ્રાસના કિનારા પર મધ્ય હિંદુસ્તાન, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં પડે છે.*

થરનું રણ અને તેની આજુબાજુનો પંજાબનો, સિંધનો, અને રજપુતાનાનો મુલક, એમાં વરસાદ બહુજ ઓછો પડે છે; કારણ કે સહેજસાજ ભેજવાળી હવા તે તરફ આવે છે, તેમાંનો ભેજ ઠારવા પહાડ કે લિલોતરી ત્યાં કાંઇ નથી; અને જે ઘટ્ટ વરાળ ત્યાં આવી હોય,

---

* પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાંનો આ ભાગ શિક્ષકે વાંચી બતાવી સરખામણી કરાવવી.

તે પણ અતિશય ગરમીથી પાછું વરાળનું રૂપ પકડે છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં થોડો કે ઘણો પણ ખેતી લાયક સારો વરસાદ પડે છે.

वनस्पति अने जनावरोः—

કઈ વનસ્પતિ અને કયાં જનાવરો અમુક દેશમાં છે, તે તેની આબોહવા ઉપરથી જાણી શકાય છે. અનેક જાતની હવા છે તેમ અનેક જાતનાં પ્રાણી અને વનસ્પતિ છે.

ઉષ્ણતા અને ભેજવાળા પ્રદેશમાં થનારો **साग** દક્ષિણમાં અને બ્રહ્મદેશમા ઊગે છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાં થતી **नाळियरी**, અને દરીઆકિનારે થનારાં **ताडनां झाड** અને **नाळियरी**, કિનારા ઉપર અને બંગાળાના અખાતના ટાપુ વગેરે પર જોવામાં આવે છે. આસામના અતિશય વરસાદવાળા અને તેરાઈના જંગલમાં ઉષ્ણ કટિબંધની બધીજ વનસ્પતિ થાય છે. હિમાલયના ઉંચા ભાગમાં શીત કટિબંધની વનસ્પતિ, ઘાસ, લીલ, સેવાળ, વગેરે થાય છે. **साल** નામનું બીજું ઇમારતી લાકડું હિમાલયની તળેટીમાં અને છોટાનાગપુરના અને મધ્ય પ્રાંતના જંગલમાં થાય છે. મ્હેસુરમાં **सुखड**, હિમાલયની વાયવ્યના ઉંચાણના પ્રદેશોમાં **देवदार**, અને આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં **इंडिआ रबर** થાય છે. **वड, पीपळो, आमली, आंबा, लीमडा, सीसम, वांस**, વગેરે હિંદુસ્તાનના લગભગ ઘણા ભાગમાં જોવામાં આવે છે.

વાઘ, ચિત્તો, જંગલી બિલાડી, રીંછ, દીપડો, વરૂ, શિઆળ, ડુક્કર, વાંદરા, અને ઘણી જાતનાં હરણો મેદાનો અને નીચા ડુંગરોનાં જંગલમાં જોવામાં આવે છે. સિંહની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી છે, અને માત્ર ગુજરાતમાં ગીરના જંગલમાં તે જોવામાં આવે છે. હાથી બ્રહ્મદેશ અને મ્હેસુર તરફ જોવામાં આવે છે. બંગાળા, આસામ, અને બ્રહ્મદેશમાં ગેંડા, અને સિંધમાં ગધેડાની એક જંગલી જાત જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, (મેંઢાં), ઘોડા, ઊંટ, ગધેડા, કુતરા, વગેરે તમામ પાળવા લાયક જનાવરો આ દેશમાં જથાબંધ છે. હિમાલયમાં કસ્તુરી-મૃગ અને ચમરીગાય થાય છે. કાશ્મીરમાં જે ઘેટાં થાય છે તેનું ઊન ઘણું વખણાય છે.

દક્ષિણનાં જંગલમાં ઘણા ઝેરી સાપ થાય છે, અને તેમાંના કેટલાક બહુ લાંબા હોય છે. કેટલીક નદીઓમાં મગર પણ જોવામાં આવે છે.

મોર, પોપટ, ગીધ, સમડી, કાગડા, કોયલ, તીતર, અને ચકલી સામાન્ય રીતે ઘણી જગાએ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી જાતનાં પક્ષી આ દેશમાં છે. ખીસકોલી સાધારણ રીતે દરેક જગાએ જોવામાં આવે છે.

वस्तीः—હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ઇ. સ. ૧૯૧૧ની ગણતરી પ્રમાણે ૩૧$\frac{1}{2}$ કરોડની છે. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની

વસ્તીનો આ પોણો ભાગ છે, અને પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ છે. આ વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તીથી ૮ગણી છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરો અને રજપુતાનાના પશ્ચિમ ભાગમાંના રણ તરફ વસ્તી ઘણીજ આછી છે; અને ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના પ્રદેશમાં, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને કિનારાના સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસ્તી ગાઢી છે.

આ દેશમાં ૫૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળાં માત્ર ૭૫ શહેર છે, અને તેમાં આખી વસ્તીના માત્ર ત્રણ ટકા કરતાં સહેજ વધારે લોક રહે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેતી પર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદુસ્તાનના ક્ષેત્રફળના ત્રણ ભાગમાં અંગ્રેજી અમલ છે, અને એક ભાગમાં દેશી રાજાનો અમલ છે; પણ વસ્તીના ચાર ભાગ બ્રિટિશ મુલકમાં, અને એક ભાગ દેશી રાજ્યમાં રહે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે અંગ્રેજી મુલકમાં દેશી રાજ્યો કરતાં વસ્તી વધારે ગાઢી છે.

જાતોઃ—જેમ બીજા દેશોમાં વસનારા ઘણું કરીને બધા લોકો એકજ ધર્મ પાળે છે, એકજ ભાષા બોલે છે, અને એકજ જાતના હોય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં નથી. દેશ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે, એક બીજાની સાથે સંબંધ ઓછો હોવાને લીધે, તેમ બીજી જાતો વાયવ્ય તરફથી અહીં આવી વસી તેથી, ઘણી જાતો અને ઘણી ભાષા અહીં જોવામાં આવે છે. છેક નીતિ અને કેળવણીની ટોચે પહોંચેલા લોકથી છેક હલકામાં હલકા જંગલી લોકો પણ હિંદુસ્તાનમાં છે. મુખ્ય જાતો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

કોલોરીઅનો—છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતમાં, તેમજ કેટલેક બીજે ઠેકાણે પહાડી જંગલોમાં આ જાત મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. આ લોકો અનાર્ય છે.

દ્રાવીડો—આ લોકો કેળવાએલા પણ આર્યથી જુદા છે. તેઓ હિંદુસ્તાનની આખી વસ્તીનો લગભગ પાંચમો ભાગ છે, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે. ગોંડ નામની દ્રાવીડીઅનની શાખા ઉપલી અનાર્ય પ્રજા જેવી જંગલી સ્થિતિમાં છે.

આર્ય—હિંદુસ્તાનમાં ઉંચામાં ઉંચી કેળવણીવાળી અને વસ્તીનો

મુખ્ય ભાગ આર્ય છે. તેઓએ ધીમે ધીમે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ફેલાઈ પોતાના ઉંચા સંસ્કારની છાપ બીજા પર પાડી છે. ઉત્તર ભાગમાં આર્ય લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મોંગોલ જાતના લોક બ્રહ્મદેશમાં અને હિમાલયના તિબેટ તરફના ભાગમાં વસે છે, અને તેમની વસ્તી કુલ વસ્તીના લગભગ ત્રણ ટકા છે.

મુસલમાન લોકોએ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેથી એ લોકોની વસ્તી જુદા જુદા ભાગમાં જોવામાં આવે છે કુલ વસ્તીના ૨૦ ટકા મુસલમાન લોક છે.

પારસી લોકો ઇરાનમાંથી આવી મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર વસ્યા. એમની વસ્તી લગભગ એક લાખ છે. આ લોકો સાહસિક અને વિદ્વાન છે.

યાહુદી લોકોની વસ્તી કોંકણમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે મદ્રાસ ઇલાકામાં જોવામાં આવે છે, અને તેમની કુલ વસ્તી આસરે ૩૦ લાખ છે.

ભાષાઓઃ—જુદી જુદી જાતોની મૂળ ભાષાઓ જુદી હતી, તેમાં પણ વિભાગ પડી હાલ હિંદમાં બોલાતી કુલ ભાષાની સંખ્યા ૧૪૭ થઈ છે. એમાંની ઘણીખરીનાં મૂળ સંસ્કૃત, દ્રાવીડી કે બ્રહ્મી છે.

આસરે ૨૨ કરોડ લોક સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓ, ૫ કરોડ દ્રાવીડી ભાષાઓ, અને ૧ કરોડ અન્ય ભાષા બોલે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી બંગાળી, ઉર્યે (ઓઢીઆમાં બોલાતી), હિંદી, પંજાબી, મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિંધી ભાષાઓ આર્ય લોકની છે.

હિંદુસ્તાની અથવા ઉર્દુ* ભાષા અરબી અને ફારસી ભાષાના શબ્દોથી મિશ્રિત હિંદી ભાષા છે. મુસલમાનો હિંદમાં આવી હિંદી ભાષા બોલવા લાગ્યા, ત્યારે જથાબંધ ફારસી અને અરબી શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. હાલ પણ હિંદી ભાષા બોલવામાં જ્યારે હિંદુ લોકો વધારે

*ઉર્દૂ—છાવણી.

સંસ્કૃત શબ્દો વાપરી બોલે છે, ત્યારે તે હિંદુસ્તાની કહેવાય છે; અને તેજ ભાષા મુસલમાન લોકો ફારસી અને અરબી શબ્દો પણ વાપરીને બોલે છે ત્યારે તેને ઉર્દું કહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં એ જાણીતી ભાષા છે.

દ્રાવીડી ભાષાઓ ખાસ મદ્રાસ ઇલાકામાં બોલવામાં આવે છે. તેમાંની મુખ્ય તામીલ (દક્ષિણ મદ્રાસની), તેલુગુ (ઉત્તર મદ્રાસની), મલાયલમ (મલબાર કિનારાની), કાનડી (કેનેડા, મ્હેસુર, અને કર્ણાટકના ઉચ્ચ પ્રદેશની), અને ગોંડ (મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગોંડ લોકની) છે. આ ભાષાઓની અંદર સંસ્કૃત ભાષાના ઘણા શબ્દો દાખલ થએલા છે.

બ્રહ્મી ભાષાઓ ચીન દેશની ભાષા જેવી છે, અને ઇશાન સરહદ પર અને બ્રહ્મદેશમાં બોલાય છે.

અંગ્રેજી ભાષાનો હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં અભ્યાસ થાય છે, અને સરકારી મોટી કચેરીમાં એ ભાષા વપરાય છે.

ધર્મોઃ—

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ (૭૦ ટકા) હિંદુ ધર્મ પાળે છે. તેનાથી ઉતરતી સંખ્યા (૨૦ ટકા) મુસલમાની ધર્મ માને છે. વાયવ્ય પ્રાંત અને પૂર્વ બંગાળા તરફ મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે. બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા કૂલ વસ્તીના ૩ ટકા છે, અને તેઓ બ્રહ્મદેશ, સિકીમ, અને કાશ્મીરના ઇશાન ભાગમાં વસે છે. એ ઉપરાંત જૈન, શીખ, પારસી, અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે.

જૈન ૧૩ લાખ, શીખ ૨૨ લાખ, અને ખ્રિસ્તી ૩૦ લાખ છે. ડુંગરમાં રહેનારી અનાર્ય વસ્તી (૮૬ લાખ) ઝાડ, સાપ, વગેરેનેજ દેવ માને છે.

ધંધાઓઃ—હિંદુસ્તાનમાં લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને વસ્તીના $\frac{2}{3}$ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. એથી ઉતરતો ધંધો વણવાનો છે, અને તેમાં ૭૫ લાખ રોકાએલા રહે છે. વણનારની સંખ્યાના $\frac{2}{3}$ કરતાં વધારે લોક હાથે કાપડ વણી પોષણ મેળવે છે. જુના વખતથી હિંદુસ્તાનની મલમલ વખણાય છે. અગાઉ હિંદુસ્તાનથી

રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ઘણું મોકલવામાં આવતું હતું, પણ તેને બદલે હાલ યુરોપથી ઘણું કાપડ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. કેટલાક ધંધાઓની પેદાશ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં ખપી જાય છે. હિંદુસ્તાનની શેત્રંજી, કીનખાબ, સોનેરી અને રૂપેરી કસબનું કામ; સોના, રૂપા, હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ; મલમલ, અને જવાહીરના દાગીના હજુ વખણાય છે, અને કેટલોક માલ પરદેશ ખાતે જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ૧૧૪ કોયલાની ખાણુ, ૩૪ શણુની મિલ, અને ૧૯૭ કાપડની મિલ હતી. કાપડની મિલનો મોટો ભાગ મુંબઈ અને ગુજરાતમાં, અને શણુની મિલો બંગાળામાં છે.

खनीजः—હિંદુસ્તાનની ખાણોની હાલ સુધી જોઈએ તેટલી શોધ થએલી નથી, તે છતાં ઘણી જગાએથી કોયલા, લોખંડ, મીઠું, સોનું, કલાઈ, વગેરે ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

कोयला બંગાળા, આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, અને મદ્રાસમાંથી જડે છે, પણ તે વિલાયતી કોયલા કરતાં હલકા છે. એકલા બંગાળામાં ૧૦૫ કોયલાની ખાણો છે. **लोखंड** આખા હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. મદ્રાસ અને વિંધ્યની ખીણમાંથી જે કાચું લોખંડ નીકળે છે તે ઉત્તમ ગણાય છે. **केरोसीन** તેલ બ્રહ્મદેશમાંથી નીકળે છે. **मीठुं** પંજાબના (સૉલ્ટ રેન્જ) મીઠાના ડુંગરમાંથી પુષ્કળ નીકળે છે. **कलाई** માત્ર બ્રહ્મદેશના ટિનાસરીમમાંથી નીકળે છે. ઉપલા ખનીજો મોટા જથામાં નીકળે છે. એ ઉપરાંત જે ખનીજો થોડા જથામાં નીકળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

सोनुं મ્હૈસુરમાં, **तांबुं** અને **सीसुं** બંગાળા અને બીજા ભાગમાં, **हीरा** ગોવલકોંડામાં, **माणेक** ઉપલા બ્રહ્મદેશમાં, **अबरख** છોટાનાગપુર અને બહારમાં, **प्लम्बेगो** ત્રાવણકોરમાં, અને **मेंगेनीझ** મદ્રાસ ઇલાકામાં અને ગુજરાત વગેરે ભાગમાં જડે છે.

खेतीनी पेदाशः—જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. દરીઆકિનારા પર વરસાદ વધારે હોવાને લીધે ડાંગર, દક્ષિણની કાળી જમીનમાં રૂ, પંજાબમાં પોટો ઘઉં, ગુજરાતમાં હાંસીઓ ઘઉં, બંગાળામાં શણુ, અને આસામ તરફ ચા પુષ્કળ થાય છે. સામાન્ય અનાજ બધે ઠેકાણે થાય છે.

મુખ્ય પેદાશ:—

અનાજમાં ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જુવાર, ચણા, કઠોળ, વગેરે; **તેલી બીઆં**માં અળસી, તલ, સરસવ, દિવેલી, શીંગ, અને ખરસાણી; **રેશા**માં રૂ, શણ, રેશમ, અને ઊન; **રંગ**માં ગળી અને કોસંબ; **ઔષધિ**માં સિંકોના, અફીણ, ગાંજો, તમાકુ, ચા, બુંદ, વગેરે છે.

ચોખા—નદીઓના મુખ આગળના ત્રિકોણપ્રદેશમાં અને જ્યાં આગળ પાણી વિશેષ હોય છે ત્યાં ઘણા પાકે છે, જેમકે બંગાળા અને દરીઆકિનારાના ભાગમાં. **ઘઉં** પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ, અને ગુજરાતમાં થાય છે; ઓછા વરસાદવાળા મુલકનો એ શિયાળુ પાક છે. **જુવાર, બાજરી**, અને **રાગી** લગભગ ઓછા વરસાદવાળી ઘણી જગાએ થાય છે. **અળસી** મધ્ય પ્રાંતોમાં, મુંબઈ ઇલાકામાં, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં થાય છે. **તલ** ગુજરાત, મદ્રાસ, બંગાળા, અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે. **રૂ** ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, વરાડ, સિંધ, અને નિઝામના મુલકમાં થાય છે. **શણ** પૂર્વ બંગાળામાં થાય છે. **ચા** આસામ અને ઉત્તરબંગાળા, પંજાબ, અને નીલગિરિમાં થાય છે. **બુંદ** દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નીલગિરિ પર થાય છે. **અફીણ** બહાર અને માળવામાં થાય છે.

કેરી, કેળાં, નારંગી, ફણસ, શેરડી, લીંબુ, જમરૂખ, પપાંઇ, સીતાફળ, અને અનનાસ મુખ્ય મેવો છે. આ ઉપરાંત કાથો, લાખ, રબર, ગોળ, અને નાળિએરનાં છોડાંમાંથી વણેલાં દોરડાં પણ વનસ્પતિની પેદાશ છે.

વેપાર:—

હિંદુસ્તાનના પ્રદેશનો દરીઆ મારફતનો કુલ વેપાર (આવકજાવક મળીને) ૧૯૧૦ના વરસની ગણતરી પ્રમાણે ૩ અબજ ૯૦ કરોડ રૂપીઆનો છે. એમાંનો લગભગ ⅓ વેપાર ઇંગ્લંડ જોડે, તેનાથી ઉતરતો જર્મનિ જોડે, પછી ચીન, પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પછી ફ્રાન્સ અને જાપાન વગેરે દેશો જોડે છે.

મુખ્ય નિકાસ (૧૯૧૦–૧૯૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે:— રૂ (૩૯ કરોડ રૂપીઆનું), ચોખા (૨૩ કરોડ), શણ (૧૫ કરોડ). તેલી બીઆં (૨૫ કરોડ), ઘઉં (૧૨ કરોડ), ચા (૧૨ કરોડ), લાખ (૨ કરોડ), ઊન (૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ), બુંદ (૧ કરોડ ને ૩૩ લાખ), અને ગળી (૩૩ લાખ રૂપીઆની.)

મુખ્ય આયાત (૧૯૧૦–૧૯૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે:— સુતરાઉ કાપડ અને સુતર (૪૪ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપીઆનું), ખાંડ (૧૩ કરોડ), સાંચાકામ (૪ કરોડ ૭૩ લાખ), ગરમ કાપડ (૩ કરોડ), ધાતુ તથા ચપ્પુ વગેરે લોખંડનો સામાન (૧૭ કરોડ), દારૂ (૨ કરોડ), રેશમી કાપડ (૩ કરોડ); રેલવેનો સામાન (૪ કરોડ રૂપીઆનો), કાચ, રંગો, કાચું રેશમ, કાગળ, અને મીઠું છે.

જમીનમાર્ગનો હિંદુસ્તાનની સરહદ પરના (અફ્ગાનિસ્તાન, નેપાળ, વગેરે) મુલકો જોડે આસરે ૧૪ કરોડ રૂપીઆનો વેપાર ધારવામાં આવે છે.

દરીઆમાર્ગનો બધો વેપાર કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, મદ્રાસ, કરાંચી, અને ચિતેગાંવ એ છ મુખ્ય બંદરો ચલાવે છે. કલકત્તા અને મુંબઈ બંદર પાસે લગભગ ૭૫ ટકા વેપાર છે. ત્યારપછી રંગુન, કરાંચી, મદ્રાસ, અને ચિતેગાંવ છે.

વેપારના માર્ગો:—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની અગાઉ વેપારને માટે માર્ગોની બહુ સગવડ નહોતી. હાલ રેલવે થયાને લીધે તથા લુટારાઓનો ભય ન હોવાને લીધે વેપારીઓને અડચણ ભોગવવી પડતી નથી. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને ઇરાવદી નદી, અને તેને મળનારી નદીઓ, એ મોટા જળમાર્ગો છે, અને તેમાં વહાણો ચાલે છે. બીજી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે નકામી છે, કારણ કે તેમાં ઉનાળામાં પાણી ઓછું હોય છે, અને ચોમાસામાં પાણીનો પ્રવાહ ઘણો જોરમાં હોવાથી વહાણો તેમાં ફરી શકતાં નથી.

રેલવે માર્ગો:—આજે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ માઇલ રેલવે સડક છે, અને એમાંની અડધી કરતાં વધારે મોટા માપની સડક છે. રેલવેથી મુસાફરી ઘણા ટુંકા વખતમાં થાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈથી પેશાવર ૧,૪૫૦ માઇલ,* કલકત્તા નાગપુરને રસ્તે ૧,૨૨૧ માઇલ, દિલ્હી ૮૬૫ માઇલ, અને મદ્રાસ ૭૯૪ માઇલ દૂર છે, છતાં આગગાડીને રસ્તે એ શહેરોમાં જતાં અનુક્રમે ૪૯.૪૨, ૨૭½, અને ૩૩ કલાક લાગે છે. મુંબઈથી જી. આઈ. પી.ને રસ્તે પેશાવર જતાં કલ્યાણ, ઇગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝાંસી, આગ્રા, દિલ્હી, અંબાલા, અમૃતસર, અને લાહોર શહેર આવે છે. નાગપુરને રસ્તે કલકત્તા જતાં કલ્યાણ, ઇગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, નાગપુર, રાયપુર, અને બિલાસપુર શહેર આવે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ જતાં કલ્યાણ, પુના, ઘોંડ, હોતગી, રાયપુર, ગુત્તી, અને આર્કોનમ છે. મુંબઈથી જી. આઈ. પી.ને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૯ કલાક લાગે છે, અને બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલવેને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૭½ કલાક લાગે છે. બી. બી. ઍન્ડ સી. આઈ. રેલવેએ દિલ્હી જવા સારૂ નાગદા મથુરા રેલવે કાઢી છે, તેથી વખત થોડો લાગે છે. પાછલે રસ્તે સુરત, વડોદરા, ગોધરા,

*** આ બધા આંકડા આપેલા છે તે ગોખવાના નથી. રસ્તાઓ બતાવેલા છે તે નકશા પર બતાવવા સારૂ રાખેલા છે.**

રતલામ, નાગદા, કોટા, ભરતપુર, અને મથુરા આવે છે. મુંબઈથી જમીનમાર્ગે કરાંચી ૯૯૩ માઇલ દૂર છે, અને ત્યાં ૪૪ કલાકમાં જવાય છે; પણ ત્રણ જગાએ અમદાવાદ, મારવાડ, અને હૈદરાબાદ આગળ ગાડી બદલવી પડે છે. મોટામાં મોટી રેલવે નૉર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે (૩,૦૦૬ માઇલ) કરાંચી, પેશાવર, અને લાહોર શહેર આગળ થઈને જાય છે.

ટેલિગ્રાફ અને પોસ્ટ :— એક ગામથી બીજે ગામ જલદી સંદેશા મોકલવા સારૂ સરકારે ઠામ ઠામ તારઑફિસો રાખેલી છે. વીજળીના તારની લંબાઈ ૧૯૦૫–૦૬ની આખરે ૨,૨૭,૦૦૦ માઇલ હતી. રેલવે ન હોય એવી જગાએ પણ વ્યવહાર માટે તારઑફિસ કાઢવામાં આવી છે, અને ઘણીખરી પોસ્ટઑફિસો જોડે તારઑફિસ હોય છે. હિંદુસ્તાનનાં બધાં ગામોમાં પોસ્ટ મારફત કાગળ વહેંચાય છે.

રાજ્યવહીવટ :—

ઇંગ્લંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે. ઇંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા એક પ્રધાન નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય *સુબો વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ અને તેની કારભારી મંડળી રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. હિંદી પ્રધાન, વાઇસરૉય, બંગાળા, મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઇસરૉય અને બંગાળા, મુંબઈ, અને મદ્રાસના ગવર્નરની કારભારી મંડળીના સભાસદો, અને હાઇ કોર્ટના જડજોની નીમણુક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઇસરૉયની કારભારી મંડળી ૮ સભાસદ, લશ્કરી ખાતાનો વડો, અને વાઇસરૉયની બનેલી છે. કાયદા બાંધવાના કામ માટે એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, અને તે વાઇસરૉયને તે કામમાં મદદ કરે છે. એ સભામાં ઉપલા દસ ઉપરાંત વાઇસરૉયના નીમેલા ૩૫ પૈકી ૨૮ સરકારી અમલદારો અને ૭ અમલદાર સિવાયના સભાસદ હોય છે. એ ૩૫ સભાસદ ઉપરાંત ૨૫ લોકો તરફથી ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ છે. આ પ્રમાણે કૂલ ૭૦ સભાસદો છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ છે, અને તે પોતાની કારભારીમંડળી સહિત રાજ્ય

---

*ગવર્નર જનરલ રાજાનો પ્રતિનિધિ છે, માટે તે વાઇસરૉય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) પણ કહેવાય છે.

ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો જુદા જુદા પ્રાંત પર અમલ ચલાવે છે. મદ્રાસ, મુંબઈ, અને બંગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને તે દરેકને મદદ કરવાને કારભારી મંડળ હોય છે. એ કારભારી મંડળ ૩ સભાસદ અને ગવર્નરનું બનેલું હોય છે. કાયદા બાંધવાના કામમાં એને મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, અને તેમાં ગવર્નર અને ૩ સભાસદ ઉપરાંત કેટલાક સરકારે નીમેલા, અને કેટલાક લોકોના ચૂંટી કાઢેલા સભાસદો હોય છે. બહાર અને ઓરીસાના પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ, અને બ્રહ્મદેશ પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. એની નીમણુક વાઇસરૉય કરે છે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને મદદ કરવા કારભારીસભા હોતી નથી, પણ ગવર્નરોની માફક કાયદા બાંધવામાં મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે. આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, સરહદ પરનો વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર, અને બલુચિસ્તાનમાં ચીફ કમિશનર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમિશનરને મદદ કરવા એકે મંડળ હોતું નથી, તેથી બધું કામકાજ તે પોતે કરે છે. પ્રાંતોના વિભાગ પાડીને જિલ્લા બનાવવામાં આવ્યા છે. એ જિલ્લાઓનું સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. મા. અથવા અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે. જે જિલ્લા પર ઠરવેલા કાયદાકાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે "રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ" કહેવાય છે, અને એનો ઉપરી અમલદાર મેજીસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે; કારણ કે સલાહશાંતિ રાખવાનું અને મહેસુલ એકઠું કરવાનું કામ તેનાં છે. જે જિલ્લાના લોકો કેળવણીમાં આગળ વધ્યા નથી, અથવા જેના ઉપર અંગ્રેજી અમલ તાજોજ થએલો હોય છે તે જિલ્લામાં ઉપરી અધિકારીને કાયદાને છેક વળગી ન રહી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી વર્તવા વિશેષ છૂટ આપવામાં આવે છે, તેવા જિલ્લાને "નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ" કહે છે, અને તેનો ઉપરી ડેપ્યુટિ કમિશનર કહેવાય છે. પ્રાંતના જિલ્લાઓના સમૂહો બનાવવામાં આવે છે. તેમને વિભાગો કહે છે, અને દરેક વિભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગમાં પંચમહાલ જિલ્લો થોડાં વર્ષ અગાઉ નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ હતો. સિંધ વિભાગ "નૉન રેગ્યુલેશન" પ્રાંત છે. જ્યાં જ્યાં ચીફ કમિશનર મુખ્ય સત્તાધિકારી છે, તે બધા પ્રાંતો "નૉન રેગ્યુલેશન" પ્રાંતો છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આપણી માયાળુ અંગ્રેજ સરકાર દેશીઓની યોગ્યતાની કદર કરી તેમને રાજ્યકારભારમાં અગત્યનો ભાગ આપે છે. તેને માટે આપણે સરકારના આભારી છીએ.

હિન્દુસ્તાનના ⅓ દેશી રાજાઓના હાથ નીચે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં સરકાર તરફથી દેખરેખ રાખવાને, રાજાને સલાહ આપવાને, તથા તે રાજ્યમાં અંધાધુંધી ન ચાલે તે જોવાને એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે, અને તેને "રેસિડન્ટ" કહે છે. જો પાસે પાસે નાનાં રાજ્યો હોય, તો આખા સમૂહને માટે એક અમલદાર રહે છે અને તેને "એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ" કહે છે. ઇલાકાને લગતાં નાનાં રાજ્યો તે ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે રાખવામાં આવે છે. ગવર્નર પોતે પોતાની તરફથી ત્યાં એક અમલદાર નીમે છે અને તે અમલદાર "એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર" કહેવાય છે. પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો નિઝામ, મ્હેસુર, વડોદરા, અને કાશ્મીર છે. રજપુતાના એજન્સિ, મધ્ય હિન્દુસ્તાન એજન્સિ, અને બલુચિસ્તાન એજન્સિ, એ નાનાં રાજ્યોના સમૂહ છે. ઇલાકાને લગતાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા જે પ્રમાણે આપણા ઇલાકામાં છે તે પ્રમાણે બધે છે. પ્રાંતો અથવા ઇલાકાના ઉપરીને સોંપેલાં દેશી રાજ્યોની હકીકત તે પ્રાંત વિષે લખ્યું હોય ત્યાં આપી છે. ઉપર લખેલાં ચાર મોટાં રાજ્યો અને ત્રણ એજન્સિઓ વાઇસરૉયની સીધી દેખરેખ નીચે છે, તેનું છુટું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

હિંદુસ્તાનના રાજ્યની ઉપજ:—ઇ. સ. ૧૯૦૫-૬માં હિન્દુસ્તાનની ઉપજ ૧૨૭ કરોડ રૂપીઆની હતી. એમાંનો લગભગ ચોથો ભાગ ખેડુતો સરકારી જમીન ખેડે છે તે બદલ આપે છે. સરકારી રેલવેની ઉપજ ચોથા ભાગ કરતાં પણ વધારે છે. મીઠું, અફીણ, જકાત, આબકારીખાતું, પોસ્ટઑફિસખાતું, ટેલિગ્રાફખાતું, વગેરે ખાતાંમાંથી સરકારની બાકીની મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખરચ:—ઉપજનો લગભગ ચોથો ભાગ લશ્કરીખાતામાં, ચોથો ભાગ રેલવે ખરચમાં, ચોથો ભાગ સરકારી અમલદારોના પગારમાં, અને બાકીનો ચોથો ભાગ ઇરિગેશન, પબ્લિક વર્ક્સ ખાતું, વ્યાજ, પોસ્ટ ઑફિસ, વગેરેના સામાન્ય ખરચમાં જાય છે.

लश्कर:–હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી અને દેશી લશ્કર લગભગ ૨½ લાખ માણસનું છે. એ ઉપરાંત દેશી રાજાઓ પોતાને ખરચે અંગ્રેજી પદ્ધતિએ લશ્કર કેળવે છે, અને તે સરકારને જરૂરને પ્રસંગે આપે છે. એવું લશ્કર લગભગ ૧૭,૦૦૦ માણસનું છે. તે ઉપરાંત કેટલાક માણસો રાજીખુશીથી સરકારને અમુક પ્રસંગે મદદ કરવા લશ્કરી કેળવણી લે છે. એવું લશ્કર લગભગ ૧૩,૦૦૦ આદમીનું બનેલું છે.

केळवणी:–અંગ્રેજ સરકારે કેળવણી આપવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, હાઇ સ્કૂલો, અને મહા વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અને અલાહાબાદમાં વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયો પરીક્ષા લે છે અને પદવી આપે છે. હુન્નરકળાનું જ્ઞાન આપવા, વૈદકનું જ્ઞાન આપવા, ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા, અને કાયદાનું જ્ઞાન આપવા, સરકારે જુદાં જુદાં વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે. સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાથી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ સુધરશે, એવા હેતુથી સરકારે ઠામ ઠામ છોકરીઓની નિશાળો કાઢી છે. અંગ્રેજી રાજ્યની અગાઉ કેળવણી આપવા આવી તરેહની સંસ્થાઓ નહોતી. ઉંચી કેળવણી દરેક જગાએ અંગ્રેજીમાં આપવામાં આવે છે. સરકાર આટલી બધી કાળજી લે છે તે છતાં કેટલાંક માબાપો હજી પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલતાં નથી, અને તેથી હિન્દુસ્તાનનો ઘણો ભાગ હજી અભણ છે.

मद्रास इलाको.

મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણે આવેલો મદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. એમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ અને બંગાળાના ઉપસાગરનો બધો પશ્ચિમ કિનારો આવેલો છે. ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય એવો આ પ્રાંત સિવાય હિંદુસ્તાનમાં બીજો કોઈ પણ પ્રાંત નથી. મુંબઈ ઇલાકા કરતાં આ ઇલાકો ક્ષેત્રફળમાં નાનો છે, પણ એમાં વસ્તી ૪,૬૨,૦૦,૦૦૦, એટલે મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તી કરતાં સવાગણી છે.*

*** શિક્ષકે દેશની સીમા નકશા પરથી શીખવવી. હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભુગોળમાં પ્રાંતો વિષેની જે હકીકત આવી ગઈ હોય તે ફરીથી પ્રાંત શીખવતી વખતે શીખવવી.**

આ પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, કારણ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચ પ્રદેશનો શિખરવાળો ભાગ આ ઇલાકામાં આવેલો છે. કિનારા પરના પ્રદેશો સપાટ નિચાણના પ્રદેશો છે. એ ઇલાકામાં વહેનારી નદીઓમાં **ગોદાવરી, कृष्णा,** અને **कावेरी** મોટી છે. તે ઉપરાંત **पेन्नेर, पालार, पन्नार,** અને **कोलेरुन** છે. આમાંની પહેલી ત્રણ પશ્ચિમ તરફથી નીકળી પૂર્વઘાટ ઓળંગી બંગાળી સમુદ્રને મળે છે. કોલેરૂન, કાવેરી નદીના મુખ આગળનો ફાંટો છે. **वैगा** ત્રાવણકોરના ડુંગરમાંથી નીકળી પાકની સામુદ્રધુનીમાં પડે છે. આ બધી નદીઓમાં બંધ બાંધી તેનું પાણી નહેર વડે ખેતરોને પુરૂં પાડવામાં આવે છે. **चिलका, कोलर,** અને **पुलिकट,** એ ત્રણ આ ઇલાકામાં સરોવર છે.

આ ઇલાકામાં ૧૭૦૦ માઇલ લાંબો દરીઆકિનારો આવેલો છે, પણ એકે બંદર સારૂં નથી. મદ્રાસનું બંદર ઘણે ખરચે બાંધવામાં આવ્યું છે છતાં જેવી મુંબાઈ અને કલકત્તાના બારામાં સગવડ છે તેવી અહીં નથી.

વિષુવવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતાં ગરમ છે, પણ દરીઓ નજીક હોવાથી અતિશય ગરમી કે ઠંડી જોવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ ગરમી કે ઠંડીની વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. એ આખો મુલક ખેતીવાડીનો છે, અને વસ્તીનો લગભગ $\frac{2}{3}$ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખેતીની પેદાશમાં ચોખા, રાગી, તેલી બીઆં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા મુખ્ય છે. ઉંચી જાતનો તમાકુ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો મોટો વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમઘાટ અને નીલગિરિ પર ચા, બુંદ, ને સિંકોના થાય છે. આર્કાટ અને નેલૂરમાં કેટલીક જગાએ ગળી પણ થાય છે. આ ઉપરાંત જમીનમાંથી લોખંડની કાચી ધાતુ, અબરખ, અને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ ઘણી જગાએથી નીકળે છે. પશ્ચિમઘાટના વૈનાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી કેટલુંક સોનું, અને ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના જિલ્લામાંથી હીરા નીકળે છે.

સુતરાઉ કાપડ વણવાનો અને ગળી, ખાંડ, પિત્તળ, અને માટીનાં વાસણ બનાવવાનો, એ આ ઇલાકાના લોકોના મુખ્ય હુન્નર છે. આ

ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસ* ચામડાં, રૂ, ળુંદ, તેલી બીઆં, ચોખા, ગળી, તેલ, અને ખાંડ છે. પરદેશનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ), મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન, કાલીકટ, વગેરે બંદરો મારફત ચાલે છે.

इतिहास :—જુના વખતમાં આ ઇલાકામાં ઘણાં દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુગુ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં તૈલંગણનું રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ઉત્તર ભાગમાં ચૌલ, અને દક્ષિણ ભાગમાં પાંડ્યનું રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદેશમાં વિજયનગરનું રાજ્ય, અને મલાયલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ચેરાનું રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક, અને મલબાર, એવા ત્રણ વિભાગ છે; અને તેમાંના ભાગો કકડે કકડે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૫૯માં કર્નલ કલાઇવે ફ્રેન્ચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. કર્ણાટકના બેલ્લારી અને કડપા નિઝામ પાસેથી ઇ. સ. ૧૭૯૯માં મળ્યા. સેલમ (સાલેમ), મલબાર, અને મદુરા ટીપુ સાથેના પહેલા વિગ્રહને પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૯૨માં મળ્યા. લોર્ડ વેલેસ્લીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઇમ્બટુર, અને તંજાવર, ઇ. સ. ૧૭૯૯માં લીધાં હતાં.

मुख्य शहेरो :—

मद्रास (૫,૧૮,૬૦૦) એ આ ઇલાકાની રાજધાની અને હિંદુસ્તાનનું (વસ્તીમાં) ત્રીજું શહેર કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલું છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૬૩૯માં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મદ્રાસથી ચામડાં, ળુંદ, રૂ, ચોખા, ગળી, તેલી બીઆં, ગરમ મસાલો, ચા, અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

कांचीवरम (૪૬,૦૦૦) એ શહેર મદ્રાસની નૈઋત્યમાં દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેર ચૌલ રાજ્યની રાજધાની હતું.

बल्लारी (૫૮,૨૦૦) શહેરમાં લશ્કર રહે છે. એની વાયવ્યમાં જુના વિજયનગર શહેરનાં ખંડેરો જેવામાં આવે છે.

---

* **દરેક પ્રાંતમાં આયાત લગભગ સરખીજ છે, અને તે હિંદુસ્તાનની જે સામાન્ય આયાત આપી છે તેજ છે.**

तंजावर (૫૭,૯૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવાજીના ભાઈએ જીત્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯માં લોર્ડ વેલેસ્લીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો.

. **नेगापट्टण** (૫૭,૨૦૦) કાવેરીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી સિલોન ચોખા મોકલવામાં આવે છે.

मदुरा (૧,૩૪,૧૦૦) જુના કાળમાં બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ અને સુંદર દહેરાંને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાંડ્ય રાજ્યની રાજધાની હતું.

त्रिचनापल्ली (૧,૨૨,૦૦૦)માં લશ્કરી છાવણી છે. બીડી (ચીરૂટ) અને જવાહીરના દાગીનાની બનાવટ માટે એ પ્રસિદ્ધ છે.

श्रीरंगम (૨૩,૦૦૦) કાવેરીના એક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને લીધે પ્રખ્યાત છે, અને રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાની જાત્રાનું તે મુખ્ય સ્થાન છે.

सालेम (૫૯,૧૦૦) શહેર આ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સાલેમ જિલ્લો પોલાદકામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની પાસેના શિવરાઈ ડુંગર પર બુંદ થાય છે.

उताकामंड (૭,૦૦૦) નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પર આવેલું છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે, અને ત્યાં જવા માટે કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પાકી સડક છે.

कालीकट (૭૮,૪૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વાસ્કો ડી ગામા પહેલો ઇ. સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. આજ કિનારા પર **मेंगलुर** (૪૪,૦૦૦), **कानानुर** (૨૮,૦૦૦), અને **तेलीचेरी** (૨૮,૦૦૦), એ નાનાં બંદર છે.

मछलीपट्टण (૪૦,૦૦૦) બંદર કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ છે. મદ્રાસ સ્થાપ્યા અગાઉ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોઠી હતી.

विजागापट्टण (૪૧,૦૦૦) ઉત્તર સરકારનું બંદર શીંગડાંની પેટીની બનાવટને માટે પ્રખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત **अंबुर**, **आर्णी**, **वांदीवाश**, **आर्काट**, **पोलिकोर**, અને **पोर्तोनोवो** ઐતિહાસિક શહેરો* છે.

मद्रास इलाकाना वाबानां देशी राज्यो.

त्रावणकोरનું હિંદુ દેશી રાજ્ય વિસ્તારમાં થાણા જિલ્લાથી બમણું છે, ને વસ્તી લગભગ તેનાથી ચારગણી છે. પીપર અને એલચીની પેદાશને માટે આ રાજ્ય પ્રખ્યાત છે.

त्रिवेंद्रं (૫૭,૮૦૦) રાજધાની અને **आलेप्पी** (૨૫,૦૦૦) બંદર છે.

कोचीननुं હિંદુ દેશી રાજ્ય ભરુચ જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી તેનાથી અઢીગણી છે. રાજધાની **अर्नकोलम** (૨૨,૦૦૦) છે.

पुदुकोट નામનું રાજ્ય તંજાવરની નૈર્ઋત્યમાં છે. તેની રાજધાની પુદુકોટ (૨૦,૦૦૦) છે.

बेटो.

रामेश्वर છેક દક્ષિણમાં હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

लक्षद्वीप મલબાર કિનારાથી ૨૦૦ માઇલ પર પરવાળાંના ટાપુઓનો સમૂહ છે. એમાંના ઘણાખરા ટાપુ ઉજડ છે, અને એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

कुर्ग.

મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત જિલ્લાથી પણ સહેજ નાનો એક જુદો બ્રિટિશ પ્રાંત છે, અને તેમાં ૧,૭૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. એ મુલક ઘણોજ પહાડી છે. તેમાં બુંદ અને એલચી થાય છે. મ્હૈસુરનો રેસિડંટ તેજ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે. મુખ્ય શહેર **मर्कारा** (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉંચું ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલું છે.

अंदामान અને निकोबार.

મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વે આવેલા બંગાળી સમુદ્રના પૂર્વ ભાગમાં આ બંને ટાપુઓના સમૂહ આવેલા છે, અને તે એક ચીફ કમિશનરની

* આ શહેરો શિક્ષકે ઇતિહાસમાં શા માટે પ્રખ્યાત છે, તે કહેવું.

દેખરેખ નીચે છે. આ ટાપુઓનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૦૦* ચો. મા. અને વસ્તી ૨૬,૦૦૦ છે.

અંદામાન ટાપુના **મોટો અંદામાન** અને **નાનો અંદામાન** એવા બે સમૂહ છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫થી ત્યાં દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદી રાખવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર **પોર્ટબ્લેર**માં ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ૧૪,૦૦૦ કેદી હતા. અહીં લોર્ડ **મેયો** નામના ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૭૨માં કોઈ કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. આ ટાપુની મુખ્ય પેદાશ સાગ છે.

નિકોબાર ટાપુ નાના અંદામાનની દક્ષિણે ૮૮ માઇલ પર આવેલા છે. એ ટાપુ પહેલાં ડેન્માર્કને તાબે હતા; પણ ઇ. સ. ૧૮૬૯થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

બ્રહ્મદેશ.

અંદામાનની પૂર્વે જે બ્રહ્મદેશ આવેલો છે તે હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં મોટામાં મોટો પ્રાંત છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૩૭,૦૦૦ ચો. મા. એટલે મુંબઈ ઇલાકાથી સવાગણું છે, પણ ત્યાંની વસ્તી (૧,૨૧,૦૦,૦૦૦) મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તીના અડધા ભાગથી પણ ઓછી છે. આ પ્રાંતની પૂર્વે **ચીન** અને **સિઆમ** આવેલાં છે. આ "નૉન રેગ્યુલેશન,"[1] પ્રાંત ઇ. સ ૧૮૬૬માં ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૯૭થી એના ઉપરી અમલદાર તરીકે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવેલો છે, અને તે દરજ્જા પ્રમાણે તે અધિકાર ભોગવી રાજ્ય ચલાવે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી એની લંબાઈ[2] ૧૩૦૦ માઇલ, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૫૦ માઇલ છે.

આ પહાડી મુલકમાં ડુંગરોની હાર એક બીજીને સમાંતરે ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલી છે. છેક પશ્ચિમની હાર **આરાકાનયોમા** અને તેની પૂર્વની હાર **પેગુયોમા** નામે ઓળખાય છે. પેગુયોમાના જળક્ષેપક

---

* અમદાવાદ જિલ્લાથી પણ ક્ષેત્રફળમાં નાના છે.

૧. જુઓ પાનું ૮૭. ૨. શિક્ષકે હિંદુસ્તાનની લંબાઈ જોડે સરખાવવી, અને બીજાં શહેરોનું અંતર લઈ લંબાઈનો ખ્યાલ આપવો.

પ્રદેશને લીધે ઇરાવદી અને સિતાંગ નદીઓનો પ્રદેશ જુદો પડે છે. આરાકાન અને ટિનાસરીમના કિનારા પરનો સાંકડો મુલક ફળદ્રુપ છે. **ઇરાવદી, સિતાંગ,** અને **સાલવીન,** એ ત્રણ મુખ્ય નદી છે, અને ત્રણે માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. તેમાં ઇરાવદી સૌથી અગત્યની છે. (જુઓ પાનું ૭૪) સિતાંગ નદી માંડલેના અગ્નિખુણાના ડુંગરમાંથી નીકળે છે. ભરતી વખતે આ નદીમાં પાણી ઘણા જોશમાં જાય છે, તેથી એમાં વહાણો ફરી શકતાં નથી. સાલવીન નદીમાં પણ ખડકો તથા પાણીના ઝડપવાળા વહેણને લીધે વહાણો ફરી શકતાં નથી.

બ્રહ્મદેશનો ઘણો ભાગ* ઉષ્ણ કટિબંધમાં આવવાને લીધે ગરમ છે. કિનારા પર તથા આસામની નજીકના ભાગમાં વધારે વરસાદ પડવાથી હવા ભેજવાળી ને ગરમ છે. આ કારણને લીધે બ્રહ્મદેશમાં વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે, અને તેથી સાગ અને બીજાં લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે. સપાટ પ્રદેશમાં ખેતીથી થતો મુખ્ય પાક ડાંગર છે, અને હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ વખતે એ ચોખા ઘણો કામ લાગે છે. ઉત્તર બ્રહ્મદેશમાં મકાઈ, જુવાર, કઠોળ, અને તલ થાય છે. જંગલમાં ગટાપર્ચાનાં ઝાડો, સાગ, એબની, બીજાં ઇમારતી લાકડાં, અને વાંસ થાય છે.

વસ્તીનો મોટો ભાગ મોંગોલિઅન જાતના બ્રહ્મી લોકોનો છે. મદ્રાસ, બંગાળા, અને ચીન તરફથી પણ ઘણા લોકો આવી વેપારને અર્થે અહીં રહે છે, અને દેશનો લગભગ બધો વેપાર આ પરદેશી લોકોનાજ હાથમાં છે. બ્રહ્મી લોકો ઘંટ બનાવવાના તથા રસવાના કામમાં ઘણા હોશિયાર છે. બ્રહ્મદેશમાં સિગાર§ બનાવવાનો અને રેશમી કાપડ વણવાનો, એ બે મોટા હુન્નરો છે.

લાકડું કોતરવાનું કામ એ લોકો સારૂં કરી શકે છે. ડાંગર તથા ઇમારતી લાકડાંની વધારે પેદાશ હોવાને લીધે ઠામ ઠામ ડાંગરની અને લાકડાં વહેરવાની મિલો નજરે પડે છે. ખેતી અને વનસ્પતિ વગેરેની

---

* જુઓ પ્રાકૃતિક ભૂગોળ.

§ વિલાયતી બીડીઓ.

ઉપલી પેદાશોને લીધે ચોખા, ઇમારતી લાકડાં, જુદી જુદી જાતના ગુંદર, રૂ, ચામડાં, અને કેરોસીન તેલ મુખ્ય નિકાસ છે.

માંડલેની ઉત્તરના ડુંગરમાં માણેકની ખાણો છે, પણ હાલ તેમાંથી બહુ માણેક જડતાં નથી. ઇરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાંથી **केरोसीन** તેલ નીકળે છે. કોલસા, ઇરાવદીને મળનારી ચ્વેનદનની ખીણમાંથી, સફેદ આરસ માંડલેની નજીકમાંથી, અને કલાઈ ટિનાસરીમમાંથી નીકળે છે.

इतिहासः—

ઇ. સ. ૧૮૨૬માં પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં બીજો વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેગુ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી એ ત્રણે પ્રાંતો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૬માં ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ અને શાન સંસ્થાનો બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

मुख्य शहेरोः—

रंगुन (૨,૯૩,૦૦૦) બ્રહ્મદેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૧ માઇલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બંદર ત્રીજે નંબરે છે. આ બંદરેથી ચોખા અને સાગ પુષ્કળ ચડે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી બ્રહ્મી લોકની છે, અને બાકીના લોક જૈન, હિંદુ, શીખ, અને પારસી છે.

मांडले (૧,૩૮,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજાની રાજધાની હતું. એ શહેર ઇરાવદીના ડાબા કિનારા પર રંગુનથી ૩૮૬ માઇલને અંતરે આવેલું છે.

आकिआब (૩૬,૦૦૦) આરાકાનનું અને **मुलमैन** (૫૮,૦૦૦) ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે. પાછલા શહેરના નામ પરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કહેવાય છે.

बासीन (૩૨,૦૦૦) શહેર બાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં સુધી મોટી આગબોટો આવી શકે છે.

પ્રોમ (૨૭,૦૦૦) ઇરાવદીને ડાબે કિનારે આવેલું શહેર છે. રંગુનથી અહીં સુધી રેલવે છે.

અમરપુરા અને **આવા** જુની રાજધાનીનાં ખંડેરો છે.

મામો માંડલેની ઉત્તરે ૨૦૦ માઇલ પર ચીન સાથેના વેપારનું મુખ્ય શહેર છે.

આસામ.

બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમમાં આવેલો પ્રાંત **આસામ** નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બંગાળાનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાંત રચવામાં આવ્યો હતો, ત્યારપછી સને ૧૯૦૫માં બંગાળાના પંદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળા અને આસામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૯૧૧માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળથી જુદો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂકયાનું જાહેર કર્યું. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૬,૦૦૦ ચો. મા. એટલે એકલા બહાર પ્રાંતથી લગભગ સવાગણું છે, અને વસ્તી લગભગ ૬૦ લાખની છે.

ઉત્તરમાં લાંબી સાંકડી પટી જેવો બ્રહ્મપુત્રા નદીનો પ્રદેશ સપાટ છે. માર્ચથી મે મહીના સુધી આ ભાગમાં અતિશય વરસાદ પડે છે. આ ભાગમાં માત્ર બેજ ઋતુઓ છેઃ–શિઆળો અને ચોમાસું. પુષ્કળ વરસાદને લીધે આ પ્રાંતની હવા ભેજવાળી છે. ચેરાપુંજીમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. આ ભાગની હવા ચાના છોડને ઘણી માફક આવે છે, તેથી આસામમાં ચાના ઘણા બગીચા છે. હિન્દુસ્તાનમાં જેટલી ચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પોણો ભાગ તો આસામમાંજ થાય છે. કિનારા પરનાં ગામોની હવા કલકત્તાને મળતી આવે છે. ભેજવાળી અને ગરમ હવાને લીધે આસામના ડુંગરો પર મોટાં જંગલો છે, અને તેમાં સાલ અને ઇંડિઆ રબરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. આ ભાગની મુખ્ય પેદાશ ચા છે. એ ઉપરાંત ચોખા, શણ, તેલી બીઆં, શેરડી, અને તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે. ખાસીઆ ડુંગરમાંથી કોયલા અને સીલહટ્ટમાંથી ચુનાના પત્થર નીકળે છે. ડુંગરોમાં રેશમની પણ પેદાશ છે.

આસામ ઇ. સ. ૧૮૨૬માં બ્રહ્મી લોકો પાસેથી પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો હતો.

मुख्य शहेरो:–

सीलहट्ट (૧૪,૦૦૦) સુરમા નદી પર નારંગીને માટે પ્રખ્યાત છે.

काचार ચાના બગીચાને માટે પ્રખ્યાત છે.

गौहत्ती (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે.

सीलोंग ખાસીઆ ડુંગર પર ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ છે. એ દરીઆથી ૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

देशी राज्यो:–

આ પ્રાંતમાં **मणिपुर**નું પહાડી દેશી હિન્દુ રાજ્ય છે, અને તે સુરત જિલ્લાથી બેવડું મોટું છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટુ, રેશમ, મીણ, ચા, હાથીદાંત, અને ઇંડિઆ રબર છે. અહીંના પહાડોમાં બ્રહ્મદેશની માફક હાથી વસે છે.

बंगाळा इलाको.

આસામની પશ્ચિમે **बंगाळा** ઇલાકો આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં આ પ્રાંતના પંદર જિલ્લા લઈ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંગાળા અને આસામ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧થી તે પંદર જિલ્લા પાછા બંગાળામાં ઉમેરી તેનો બંગાળા ઇલાકો બનાવ્યો, અને તેને ગવર્નરની દેખરેખ નીચે મૂક્યો. આ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાથી પોણું છે, પણ વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાથી લગભગ દોઢગણી છે.

બંગાળાનો ઘણો ભાગ કાંપનો સપાટ પ્રદેશ છે, અને દરીઆની સપાટીથી આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ઘણી થોડી છે. આ ઇલાકામાં થઈને વહેનારી નદીઓમાં **गंगा**, **ब्रह्मपुत्रा**, અને **तिस्ता**, એ મુખ્ય છે. તિસ્તા સિકીમમાંથી નીકળી બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે. જુના વખતમાં એ ગંગાને મળતી હતી. ગંગા નદીનો એક ફાંટો ભાગીરથી જ્યાં આગળથી ગંગામાંથી છુટો પડે છે, ત્યાં આગળથી ગંગા નદીનો ત્રિકોણપ્રદેશ શરૂ થાય છે. ભાગીરથી દક્ષિણમાં હુગલી કહેવાય છે, અને તે પર કલકત્તા શહેર આવેલું છે. દામોદરા, રૂપનારાયણ, અને કુશી, એ નદીઓ

છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી નીકળી હુગલીને મળે છે. આ દેશ બંગાળાના અખાતની ઉત્તરે કિનારા પર આવવાથી તેની હવા ભેજવાળી છે, અને એમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ઘઉં, જવ, મકાઈ, તેલી બીઆં, અને શણુ થાય છે, તથા દાર્જિલિંગમાં ચા થાય છે. જેમ મુંબઈ ઇલાકામાં રૂનો પાક મુખ્ય છે, તેમ આ બાજુએ શણુનો પાક મુખ્ય છે. સિકીમના ડુંગરમાંથી સ્લેટના પત્થર, લોઢું, અને તાંબું જડે છે, ને રાણીગંજ પાસેના ડુંગરમાંથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે.

આખા હિંદુસ્તાનમાં ઘાડી વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ બંગાળા છે. આ ઇલાકામાં બંગાળી, અને ડુંગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે. શણુની પેદાશ ઘણી હોવાને લીધે અહીં શણુની મિલો ઘણી છે. આ ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, શણુ, તેલી બીઆં, ચામડાં, ચા, રેશમ, અને કોયલા છે. કૃત્રિમ ગળીની શોધને લીધે કુદરતી ગળીનો વેપાર મંદ પડતો ગયો છે. રેશમના કીડા એ બાજુએ ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમનો વેપાર આ ઇલાકામાં ચાલે છે.

બંગાળા ને બહારની દિવાનીનો હક ઇ. સ. ૧૭૬૫માં કંપનિ સરકારને મોગલ બાદશાહ શાહઆલમે આપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરો:—

કલકત્તા (૧૨,૨૨,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર ડાબે કિનારે દરીઆથી ૮૬ માઇલને અંતરે આવેલું છે. એને "મહેલોનું શહેર" પણ કહે છે. હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલું **હૌરા** પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસ્તીમાં* લંડન પહેલું અને કલકત્તા બીજું શહેર છે. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં અંગ્રેજ લોકોએ જ્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યું ત્યારે મુંબઈની માફક એ નાનું ગામડું હતું. આ શહેર હાલ જળમાર્ગથી તેમજ રેલવેથી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગ જોડે જોડાએલું છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ થઈ પડ્યું છે. મુંબઈમાં જ્યારે સુતરાઉ કાપડ ને સુતરની મિલો છે, ત્યારે અહીં શણુની મિલો છે. આ બંદરેથી શણુ, ચા, ચામડાં, અફીણુ, ચોખા,

*લંડનની વસ્તી (૭૦,૦૦,૦૦૦) છે.

તેલી બીઆં, ગળી, અને લાખ પરદેશ જાય છે. **अलीपोर** કલકત્તાનો એક ભાગ ફોર્ટ વિલિયમના કિલ્લાથી ચાર માઇલ દક્ષિણે આવેલો છે.

ढाका (૧,૦૯,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રાના એક ફાંટા ઉપર આવેલું શહેર છે. ઢાકાની મલમલ વખણાય છે.

बरीसल બાકરગંજ જિલ્લામાં મુખ્ય શહેર છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે.

चितेगांव (૨૨,૦૦૦) કરનાફુલી નદીના મુખથી ૧૨ માઇલ પર બંદર છે. ચોખા અને સાગ આ બંદરની મુખ્ય નિકાસ છે.

सीरजगंज (૨૩,૦૦૦) શણના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

माल्दाની પડોશમાં બંગાળાની જુની રાજધાની ગૌડનાં ખંડેર છે.

बराकपोर કલકત્તાની ઉત્તરે ૧૫ માઇલ પર હુગલી નદી પર લશ્કરની છાવણીનું સ્થાન છે.

नद्या જુના વખતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૨૦૩માં મુસલમાનોએ બંગાળા જીત્યો ત્યાંસુધી એ બંગાળાની રાજધાની હતું.

प्लासी કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લૉર્ડ ક્લાઇવે મોટી જીત મેળવી બંગાળાનો કબજો ઇ. સ. ૧૭૫૭માં લીધો હતો.

मुर्शिदाबाद (૨૯,૦૦૦) ભાગીરથી નદી પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું. એ શહેર રેશમ અને ગળીના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

हुगली કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૪ માઇલ પર આવેલું છે. આ ગામ બંગાળામાં અંગ્રેજોની કોઠીનું પહેલું સ્થાન હતું (ઇ. સ. ૧૬૪૦).

दार्जिलिंग છેક ઉત્તરમાં સિકીમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થાન છે, અને એ એક વખતે સિકીમનાં દેશી રાજ્યોનો ભાગ હતો. આ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે, અને કલકત્તાથી દાર્જિલિંગ સુધી રેલવે છે. એની આજુબાજુ આવેલા ડુંગરોના ઢાળ પર પુષ્કળ ચા થાય છે.

चिन्सुरा હુગલી પાસે વલંદા લોકોને, અને **श्रीरामपुर** ડેન લોકોને, તાબે હતાં.

चन्द्रनगर ચિન્સુરાની દક્ષિણે હજુ ફ્રેંચ સરકારને તાબે છે.

बनकुरा અને **राणीगंज** કોયલાની ખાણોને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

देशी राज्यो.

ઉત્તરમાં **कुचबिहार**નું નાનું હિન્દુ રાજ્ય આપણા ભરૂચ જિલ્લાથી પણ નાનું છે. કોચ નામના લોકોએ આ રાજ્ય જીતી તેનું નામ કુચબિહાર રાખ્યું છે. એની નિકાસ શણ, તમાકુ, ને સાગ છે.

टीपेराનું રાજ્ય મણિપુર કરતાં સહજ મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ રૂ, સાગ, તલ, વાંસ, અને નેતર છે.

बहार अने ओरीसा.

આ પ્રાંત બંગાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે. સને ૧૯૧૧માં બહાર, છોટાનાગપુર, અને ઓરીસા, એ ત્રણને બંગાળાથી છુટા પાડી તેનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો, ત્યાંસુધી એ બંગાળાનો પેટાભાગ ગણાતો હતો. આ પ્રાંતમાં બહાર એ સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરીસા અને છોટાનાગપુર ડુંગરવાળા પ્રદેશ છે, પણ તેમાં કોઈ શિખર ૫,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચું નથી. બહારના દક્ષિણ ભાગમાં રાજમહાલ ડુંગર ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચા છે, અને સંતાલ નામના અનાર્ય લોક તેમાં રહે છે. મુખ્ય નદી **गंगा** છે, અને તેને ઉત્તરમાંથી **गंडकी** અને દક્ષિણમાંથી **शोण** નદી મળે છે. ઓરીસાની નદીઓનો ત્રિકોણપ્રદેશ જુદોજ છે. એ તરફની નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી **महानदी** છે. એ ઉપરાંત **ब्राह्मणी** અને **वैतरणी** નામની બીજી બે નદી છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી નીકળી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૦૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ છે.*

બહારમાં ઉનાળામાં ગરમી અને શિઆળામાં ટાઢ વિશેષ હોય છે, અને બંગાળા કરતાં ત્યાંની હવા વધારે સુકી છે, તથા વરસાદ પણ ઓછો

---

* શિક્ષકે આ ક્ષેત્રફળ ને વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી સાથે સરખાવવાં.

પડે છે. ઓરીસામાં બીજા ભાગો કરતાં શિઆળામાં ઉષ્ણુતામાન વધારે હોય છે. ખેતીની પેદાશમાં ઘઉં, બાજરી, ચોખા, ગળી, અને અફીણુ મુખ્ય છે. આ પ્રાંતમાં પણુ છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણુ સરહદ પર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરામાંથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે. બહારમાં સુરોખાર ને છોટાનાગપુરમાં અબરખ મળી આવે છે. ચિલ્કા સરોવરને તીરે તથા ઓરીસાને દરીઆકાંઠે મીઠું પકવવામાં આવે છે. બહારમાં હિંદી, ઓરીસામાં ઉર્ય, ને ડુંગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ઓરીસા મરેઠા પાસેથી અંગ્રેજ લોકોએ જીતી લીધો હતો.

बहार.

બંગાળાનો વાયવ્ય ભાગ બહાર નામે ઓળખાય છે, અને એ નામ વિહાર=મઠ ઉપરથી પડ્યું છે. આ નામ બતાવી આપે છે કે એક વખતે અહીં બૌદ્ધ ધર્મ ઘણો ફેલાએલો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જે મગધનું રાજ્ય લખેલું છે તે આ બહાર પ્રાંત છે.

मुख्य शहेरो:—

पटणा (૧,૩૧,૦૦૦) શહેર શોણુ, ગોગ્રા, અને ગંડક નદીના સંગમ પર આવેલું છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધની રાજધાની પાટલિપુત્ર તે આ શહેર છે.

गया (૫૦,૦૦૦) જાત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઇલ પર આવેલું છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યાં જવાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે.

भागलपुर (૭૪,૦૦૦) શહેર આગળ ગંગા નદીનો પટ ૭ માઇલ પહોળો છે.

मोंगीर (૩૬,૦૦૦) ભાગલપુરની પશ્ચિમે આવેલું છે, અને તેમાં બંદુક, પિસ્તોલ, વગેરે બને છે.

बक्सर* ઐતિહાસિક શહેર છે.

तीरहत જુના વખતનું મિથિલા નગર છે એમ કહેવાય છે.

---

* આ શહેર શા માટે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે તે શિક્ષકે કહેવું.

ओरीसा उर्फे ओढीआ.

આ પ્રાંતના રહેવાસીઓ ઓડ્રાસ નામના લોક છે, તે ઉપરથી આ પ્રદેશનું નામ ઓડ્રાસા, ઓઢીઆ, ઓરીસા પણું છે.

मुख्य शहेरोः—

कटक (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહાનદી પર તેમજ કલકત્તેથી મદ્રાસ જવાની રેલવે પર આવેલું છે.

पुरी (૪૯,૦૦૦) હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઇલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે.

छोटानागपुर.

બહાર અને મધ્ય પ્રાંતો વચ્ચેનો ડુંગરવાળો પ્રદેશ છોટાનાગપુર નામે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશમાં આવેલું પારસનાથ નામનું શિખર (૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું) જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે. આ ભાગમાં મોટામાં મોટું શહેર **रांची** (૨૬,૦૦૦) છે. ટાટાનું પ્રસિદ્ધ, જંગી લોઢાનું કારખાનું આ પ્રદેશના **साकची** ગામ આગળ આવેલું છે.

देशी राज्यो.

છોટાનાગપુર અને ઓરીસામાં ઘણાં નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. **सिकीम** નામનું મોટું દેશી રાજ્ય નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે આવેલું છે, અને તે આપણા ભરૂચ જિલ્લાથી બમણું મોટું છે. એ પહાડી મુલક છે, તેથી રાજ્યમાં વસ્તી માત્ર ૮૮,૦૦૦ છે. એની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટુ, મેઢાં, જંગલની નીપજ, એલચી, અને તેજાં બીઆં છે. આ રાજ્યના પહાડોના ઉંચા ઘાટોમાં થઈને તિબેટ જવાય છે.

आग्रा અને अयोध्याना संयुक्त प्रांतो.

બંગાળાની પશ્ચિમે આ પ્રાંતો આવેલા છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાંત કાઢ્યો ત્યાંસુધી એ વાયવ્ય પ્રાંતો નામે ઓળખાતા. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક લેફ્ટેનન્ટ ગર્વનરની નીમણુક કરવામાં આવી, ત્યાંસુધી બંને પ્રાંતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી.

આ બંને પ્રાંતો કાંપનાં વિશાળ મેદાન છે, અને તેમનો ઢોળાવ અગ્નિ ખુણા તરફનો છે. આ બંને પ્રાંતોની ઉત્તર સરહદ પર તેરાઈનું જંગલ છે. તે તેમને હિમાલયથી જુદા પાડે છે. આ પ્રાંતમાં **ગંગા, જમના, ગોગ્રા**, અને **ગોમતી** નદીઓ છે. તેમાં ગંગા અને જમના મોટી નદીઓ છે, અને તેનાં વર્ણન હિન્દુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમાં આપેલાં છે. ગંગા નદીના મૂળ આગળ હિમાલયની તળેટી પાસે **હરદ્વાર** અને પહાડ ઉપર **બદરીનાથ**, અને **કેદારનાથ** તથા તેની પેલી મેર **ગંગોત્રી** એ હિંદુ લોકોનાં જાત્રાનાં ધામ છે. પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતોની વચ્ચે સરહદ પર આવેલી જમના નદી **જમ્નોત્રી**માંથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે.

આ પ્રાંતની હવા બંગાળા જેટલી ભેજવાળી નથી, અને બંગાળા કરતાં શિઆળામાં અહીં ઠંડી વધારે પડે છે. આગ્રામાં ઉનાળામાં વધારે તાપ, અને શિઆળામાં વધારે ઠંડી રહે છે. આગ્રા અને મથુરા તરફ વરસાદ ૩૬ ઇંચ પડે છે, એટલે લગભગ સુરત જેટલો પડે છે. આ પ્રદેશ ચગાનું વિશાળ મેદાન છે, તેથી ફળદ્રુપ છે. જે ભાગમાં પાણીની તાણ છે તે ભાગમાં ગંગા અને જમનામાંથી નહેરો ખોદી ખેતીવાડીને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે. આ ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ ઘઉં છે. તે ઉપરાંત ડાંગર, કઠોળ, તમાકુ, જુવાર, ગળી, રૂ, શેરડી, અફીણ, અને તેલી બીઆં થાય છે. પ્રાંતના દક્ષિણના ભાગમાં રૂ, શિવાલીકની ખીણ અને હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં ચા, અને નિચાણના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે. સુરોખાર જમીન પરથી કેટલીક જગાએ જથાબંધ એકઠો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળથી લગભગ અડધું છે, પણ વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાથી આસરે દોઢી છે. આ ધાડી વસ્તીના મુલકમાં ૮૫ ટકા હિંદુ અને ૧૪ ટકા મુસલમાન છે. આ ભાગના લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને બિહારી છે. આ ભાગમાં એક લાખ કરતાં વધારે વસ્તીવાળાં સાત શહેર છે. હિંદુસ્તાનના કોઈ બીજા પ્રાંતમાં મોટાં શહેરની એટલી સંખ્યા નથી. ઉદ્યોગમાં કાનપુરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મિલો છે. એ ઉપરાંત ત્યાં ચામડાની બનાવટનાં

કારખાનાં પણ છે. બનારસમાં પિત્તળનાં વાસણ, અને કસબનું કામ સારૂં બને છે.

ઇ સ. ૧૮૦૧માં દોઆબ* અને રોહીલખંડનો ભાગ સહાયકારી લશ્કરને પેટે અયોધ્યાના નવાબે લૉર્ડ વેલેસ્લીને આપ્યા હતા. સીરજી+ અંજે ગામના કોલકરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારને દિલ્હી અને આગ્રા પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૬માં અયોધ્યાના નવાબની ખરાબ વર્ત્તણુકને લીધે અયોધ્યા ખાલસા કરવામાં આવ્યું હતું.

आग्रा प्रांत.

ઇ. સ. ૧૮૩૩માં આ પ્રદેશને બંગાળામાંથી છુટો પાડી એનું નામ વાયવ્ય પ્રાંત રાખ્યું હતું, કારણ કે તે વખતે આની અગાડી કોઈ પણ મુલક અંગ્રેજ સરકારને તાબે નહોતો.

मुख्य शहेरोः—

अलाहाबाद (૧,૭૨,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર લખનૌ, બનારસ, અને કાનપુર કરતાં પણ નાનું છે. આ શહેર ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર આવેલું છે, અને અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાંધી એનું અસલ નામ પ્રયાગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું હતું.

बनारस (वाराणसी)-काशी (૨,૦૪,૦૦૦) ગંગાના ડાબા કિનારા પર હિંદુઓનું જાત્રાનું ઘણું મોટું ધામ છે. નદી પર મોટા ઘાટો બાંધેલા છે, અને ત્યાં હજારો જાત્રાળુ દર રોજ નાહતા જોવામાં આવે છે. એ શહેરમાં હિંદુઓનાં એટલાં બધાં દહેરાં છે કે દરેક શેરીએ એકાદ મોટું દહેરૂં નજરે પડ્યા વગર રહેતું નથી. મસજીદો પણ ત્યાં ઘણી છે, અને કેટલીક જોવા લાયક છે. સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ હજુ કાશી છે.

कानपुर (૧,૭૯,૦૦૦) ગંગાના જમણા કિનારા પર લખનૌની નૈર્ઋત્યે ૪૬ માઇલ પર આવેલું છે. આ શહેર અનાજના વેપાર,

---

*દોઆબ એટલે બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, દો=બે, અને આબ=પાણી. ગંગા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ.

+શિક્ષકે આ કોલકરાર કોની વચ્ચે, અને કયા વિગ્રહને અંતે થયા હતા તે કહેવું.

સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડ, તથા ચામડાના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં લશ્કરની છાવણી પણ છે. આ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા વખતે નાનાસાહેબે અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી.

गाजीपुर (૩૯,૦૦૦) બનારસની પૂર્વે ગુલાબજળ તથા અફીણના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

झांसी (૫૬,૦૦૦) મોટું રેલવે જંક્શન છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો આપી અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકાર પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું.

आग्रा (૧,૮૫,૦૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર છે. તે અકબર અને શાહજહાંના વખતમાં હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું નગર હતું. આગ્રામાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો ઘણાં છે; અને તે સર્વમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાંનો બંધાવેલો તાજમહાલ છે. એ રોજાનું કામ તદન આરસનું છે, અને આજે પણ જાણે હમણાંનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે.

कनोज પ્રાચીન કાળમાં મોટું શહેર હતું.

मथुरा (૬૦,૦૦૦) આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે. મથુરા પાસે આવેલું **वृंदावन** (વૃંદાવન=તુળસીનું વન) (૨૩,૦૦૦) શ્રી કૃષ્ણે બચપણમાં કરેલા વિહાર માટે ઘણીજ પવિત્ર જગા ગણાય છે.

मीरत (૧,૧૬,૦૦૦) ગંગા અને જમના વચ્ચે મોટું લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

अलीगढ (૬૫,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે, **सहराणपुर** (૬૬,૦૦૦) વનસ્પતિ–વ્યવસ્થા–દર્શક બગીચા માટે, તેમજ હરદ્વાર પાસે આવેલું **रुरकी** મોટામાં મોટી એન્જીનીઅરિંગ કોલેજ માટે પ્રખ્યાત છે.

देहरादुन (૨૮,૦૦૦) નામના હવા ખાવાના ઉંચા સ્થળમાં જંગલખાતાની કોલેજ તથા ચાના બગીચા છે.

नैनिताल કમાઉન પ્રાંતમાં દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફુટ ઉંચું એક સુંદર સરોવર પર આવેલું છે. ઉનાળામાં આ પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અહીં રહે છે.

बरेली (૧,૨૯,૦૦૦) રોહીલખંડમાં મોટું શહેર છે. એ ભાગમાં અફઘાનોની રોહીલા નામે જાતે જીતી લઈ વાસ કર્યો હતો, તેથી તે રોહીલખંડ નામે ઓળખાય છે.

अयोध्या.

ઇ. સ.ની ૧૨મી સદીની આખરમાં આ રાજ્ય મુસલમાનોના તાબામાં આવ્યું ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૫૬માં એ રાજ્ય ખાલસા થયું ત્યાંસુધી આ પ્રાંતમાં મુસલમાની અમલ હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૦માં અયોધ્યાના નવાબે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની સત્તા છોડી દઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવું શરૂ કર્યું હતું.

मुख्य शहेरोः—

लखनौ (૨,૬૦,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. ત્યાં ઘણાં સુંદર મુસલમાની મકાનો આવેલાં છે.

फैझाबाद (૫૫,૦૦૦) ગોગ્રા ઉપર લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે. પાસે જુના અયોધ્યા શહેરનાં ખંડેરો છે. અયોધ્યા શહેર શ્રી રામચંદ્રજીના જન્મ, રાજ્ય, વગેરે માટે બહુ પવિત્ર ગણાય છે.

देशी राज्यः—

रामपुर નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં છે. એનું મુખ્ય શહેર **रामपुर** (૭૪,૦૦૦) ખેસ, દુપટ્ટા, અને ચાદરને માટે વખણાય છે. **गढवाल**નો રાજા રજપુત છે, અને એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **तरी** છે. ઇ. સ. ૧૯૧૦થી બનારસના રાજાને રાજ્ય બક્ષવાથી તે પણ નવા રાજ્ય તરીકે દાખલ થયું છે.

पंजाब.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાંતમાં પાંચ નદીઓ—**झेलम, चिनाब, रावी, बिआस,** અને **सतलज**—વહે છે, તે ઉપરથી એનું નામ પંજાબ (પંજ=પાંચ, અને આબ= પાણી) પડ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧થી પંજાબમાંથી પાંચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના ડુંગરી મુલકોમાં ઉમેરી એક નવો વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતનો પોણો ભાગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કાંપના મેદાનનો

ભાગ છે. આ મેદાનનો સૌથી ઉંચો ભાગ પંજાબની પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. **સૉલ્ટ રેન્જ** (મીઠાના ડુંગર) નામનો પહાડ ઝેલમ અને સિંધુ વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ (૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચો) આવેલો છે. એમાંથી મીઠું (સિંધવ) નીકળે છે, તેથી એનું નામ આવું પણ છે. ઉપર કહેલી પાંચ નદીઓ ઉપરાંત **સિંધુ** અને **જમના** એ બે મોટી નદીઓ એક પશ્ચિમની સરહદ પર, અને બીજી પૂર્વની સરહદ પર વહે છે. પંજાબની છેક દક્ષિણમાં **પંચનદ** (પંજાબની પાંચ નદીઓની બનેલી મોટી નદી) સિંધુને મળે છે. ઝેલમ અને ચિનાબ કાશ્મીરમાંથી, રાવી અને બિઆસ હિમાલયના ડુંગરમાંથી, અને મોટામાં મોટી નદી સતલજ તિબેટ-માંથી નીકળી એક બીજાને મળતાં છેલ્લે પંચનદ—પંજનદ—બને છે. ઝેલમ અને રાવી ચિનાબને, અને બિઆસ અને ચિનાબ સતલજને મળે છે. આ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોને પણ દોઆબ કહે છે. તેમાં રાવી અને સતલજ વચ્ચેનો **બારીદોઆબ** ઘણીજ વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ છે.

પંજાબની હવા શિઆળામાં અતિશય ઠંડી, અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ છે. ડુંગરમાં ૪૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ નીચે આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ઓછો પડે છે. દક્ષિણમાં વરસાદની તાણ નહેરોને લીધે લાગતી નથી આ પ્રાંતમાં જેટલી નહેરો બાંધેલી છે તેટલી બીજા પ્રાંતમા નથી. કાંગરાની† ખીણ ચાને માટે પ્રખ્યાત છે. આ ભાગમાં મુખ્ય પાક ઘઉં છે, અને તે કરાંચી બંદરથી ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત ચોખા, બાજરી, મકાઈ, કઠોળ, તેલી બીઆં, અને રૂ પણ આ ભાગમાં પાકે છે. મુલતાનમાં રેશમના કીડા ઉછેરવામાં આવે છે, તેથી રેશમની પણ થોડી પેદાશ છે. મીઠાના ડુંગરમાંથી સિંધવ અને કાલાબાગ આગળથી ફટકડી નીકળે છે. આ પ્રાંતની જમીનમાં કોઈ કોઈ જગાએ કોલસા પણ નજરે પડે છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ પોણું છે, પણ વસ્તી લગભગ મુંબઈ ઇલાકાના ખાલસા મુલક જેટલી છે.

---

† શિક્ષકે નકશા પર કાંગરાની ખીણનો પ્રદેશ બતાવવો અને ૧૯૦૫માં ધરતીકંપથી ત્યાં જે નુકસાન થએલું તેની વાત કહેવી. (જુઓ શાળાપત્ર પુ૦ ૪૪મું અંક ૮મો.)

એના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં વસ્તી થોડી છે, અને લોકો શરીરે મજબુત બાંધાના છે. શીખ* લોકોનું મૂળ સ્થાન પંજાબ છે, અને તેઓની સંખ્યા ૨૧ લાખ કરતાં પણ વધારે છે. આ લોકો ખાસ લાહોર, અમૃતસર, જાળંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુર તરફ વધારે જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોની વસ્તી આ પ્રાંતમાં અડધા કરતાં વધારે છે, પણ તેઓ ઘણે ભાગે પશ્ચિમ ભાગમાં વસે છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે. લોકોનો મુખ્ય હુન્નર સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ અને શાલ બનાવવાનો છે. ખાસ કરીને શાલને માટે આ પ્રાંત અને કાશ્મીર પ્રસિદ્ધ છે. અફઘાનિસ્તાનના લોક જોડે આ પ્રાંતનો વેપાર ચાલે છે, અને તે બાજુએથી મુખ્ય ચીજો ઊન, મેવો, હીંગ, અને ઘોડા આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૪૯માં શીખ વિગ્રહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો ત્યારે અહીં ચીફ કમિશનરની નીમણુક કરવામાં આવતી હતી, પણ ત્યારપછી ઇ.સ. ૧૮૫૯થી આ પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ઠેરવવામાં આવ્યો છે.

मुख्य शहेरो:–

लाहोर (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્યમથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખવંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મહેલ, તથા તેની કબર, એ બે ઘણાં જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની રાખી હતી. અહીંથી થોડે છેટે **मियानमीर**માં લશ્કરી છાવણી છે.

दिल्ही (૨,૩૩,૦૦૦) જમના નદીના જમણા કિનારા પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું. આ શહેર અને તેની આસપાસની જગા, **हस्तिनापुर** વગેરે, જુદે જુદે નામે છેક પાંડવ-કૌરવના વખતથી ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. હાલનું દિલ્હી શાહજહાંના વખતમાં બંધાએલું કહેવાય છે. એમાં જુમામસજીદ, મોતીમસજીદ,

---

*શીખ લોકો કોણ છે, તથા તેઓ કેવી સારી નોકરી બજાવે છે તે વિષે શિક્ષકે કહેવું.

બાદશાહી મહેલો, કુતુબમિનાર, વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. આગલા દિલ્હી શહેરનાં ખંડેરો આજુબાજુ જોવામાં આવે છે. અહીંની શેતરંજી તથા માટીનાં વાસણ વખણાય છે.

સને ૧૯૧૨થી હિંદની રાજધાનીનું શહેર કલકત્તાને બદલે દિલ્હી થયું છે.

अमृतसर (૧,૫૩,૦૦૦) રાવી અને બિઆસ વચ્ચેના દોઆબમાં શીખ લોકોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે. એક શીખ ગુરુએ અહીં અમૃતસર નામનું તળાવ બંધાવ્યું છે, અને તે ઉપરથી શહેર અમૃતસર કહેવાય છે. ગરમ શાલ તથા રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

अंबाला (૮૦,૦૦૦) સતલજ અને જમના વચ્ચે લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

पाणीपत (૨૭,૦૦૦)નું ઇતિહાસમાં આટલું બધું પ્રખ્યાત થએલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે.

स्थानेश्वर અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની પડોશમાં મહાભારતમાં લખેલું **कुरुक्षेत्र** મેદાન છે.

सीमला હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ટેકરી દરીઆની સપાટીથી ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચી છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં વાઇસરૉય સાહેબ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ જે અહીં રહ્યા હતા તે લૉર્ડ ઍમ્હર્સ્ટ હતા. એ સ્થળ મુંબઇથી ૧,૨૦૦ માઇલને અંતરે આવેલું છે, અને ત્યાં જતાં ૪૫ કલાક લાગે છે. છેક સીમલા સુધી રેલવેની સગવડ છે. સીમલાથી ૩૨ માઇલને છેટે **कसावली** છે, અને તે હડખાયા જનાવરથી કરડેલા દરદીના દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે.

मुलतान (૯૯,૦૦૦), **रावळपींडी** (૮૬,૦૦૦), અને **सियाळकोट** (૫૮,૦૦૦) લશ્કરી છાવણીનાં સ્થાન છે.

***अलिवाल, सोब्राउन, फिरोजशहेर, मुडकी, गुजरात**, અને **चिलीअनवाला** ઐતિહાસિક શહેરો છે.

*શિક્ષકે આનો ઇતિહાસ જોડેમો સંબધ બતાવવો.

देशी राज्यो.

પંજાબનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી પોણાબેગણું છે, અને તેમાં વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢી છે. એમાં ૩૪ રાજ્યો છે, પણ તેમાંનાં ઘણાં તો બહુ નાનાં છે.

भावलपुर મોટું મુસલમાની રાજ્ય (૧૫,૦૦૦ ચો. મા.) સતલજ અને સિંધુની દક્ષિણે આવેલું છે. એ રાજ્ય મોટા રણ સુધી લાંબી ચીચરવટી છે. આ રાજ્યની રાજધાની **भावलपुर** છે.

पतिआळा શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને ફળદ્રુપ છે. આ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **पतिआळा** (૫૪,૦૦૦) છે. આ ઉપરાંત **झींद**, **नभा**, **कपुरथला**, **फरीदकोट**, અને **मुदी**, એ નાનાં શીખ રાજ્યો છે.

वायव्य सरहदनो प्रांत.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત નામે ઓળખાય છે. એ પ્રાંતમાં પંજાબના પાંચ જિલ્લા અને કેટલીક એજન્સિઓ જેવી કે **दीर**, **स्वात**, **चित्राळ**, **खाईबर**, **कुरम**, વગેરે આવેલી છે. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ ચીફ કમિશનર એમાંની એજન્સિઓ માટે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે. એ પ્રાંતનો ખાલસા મુલક આપણા ઉત્તર વિભાગથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી આપણા વિભાગની અડધીથી થોડી વધારે છે.

આ પ્રાંત પહાડી મુલક છે. માત્ર સિંધુ નદી તરફનોજ મુલક ફળદ્રુપ છે. આ ભાગમાં હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો મોટો માર્ગ **खाईबर घाट** પેશાવરની પશ્ચિમે અને કાબુલ નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. આ પ્રાંતની ખેતી લાયક જમીનમાં ઘઉં, જવ, અને બીજાં અનાજો, તેલી બીઆં, રૂ, વગેરે થાય છે.

લોકો પઠાણ જાતના મુસલમાન છે. દક્ષિણમાં રહેનારા મુસલમાનો વાઝીરી નામે, અને ઉત્તરમાંના કોહિસ્તાની નામે ઓળખાય છે. પહાડોમાં લોકો પુશ્તુ ભાષા, અને મેદાનના મુલકમાં ઉર્દુ અને પંજાબી બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય વેપાર અફઘાનિસ્તાન જોડે છે.

मुख्य शहेरोः—

पेशावर (૯૮,૦૦૦) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે, અને એમાં લશ્કરની મોટી છાવણી છે.

डेराइस्माइलखान (૩૨,૦૦૦) ગોમાલ ઘાટમાંથી ગીઝની જવાના રસ્તા પર સિંધુ નદી પર આવેલું ગામ છે.

चित्राल, कोहाट, एड्वर्डसआबाद, અને **ॲबटाबाद,** એ બીજાં નાનાં શહેરો છે.

बलुचिस्तान.

વાયવ્ય સરહદ પરના પ્રાંતની દક્ષિણે **बलुचिस्तान** આવેલો છે. એમાંનો ૪૬,૦૦૦ ચો. મા એટલે કાઠિઆવાડથી બમણો મુલક ખાલસા છે, અને બાકીના ૮૭,૦૦૦ ચો. મા. જેટલા પ્રદેશ પર દેશી રાજ્યોનો અમલ છે. આ ખાલસા મુલકનો ઇ. સ. ૧૮૮૮માં એક પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને તે વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર તે આ ભાગમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ઇરાની ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ ખુણાનો પહાડી અને રણનો ભાગ છે. સુલેમાન પર્વત તરફનો એનો ભાગ ઘણોજ ઉંચો છે. અહીં શિઆળામાં હવા ઘણીજ ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ઉષ્ણ રહે છે. સિંધુ નદીના કિનારાથી બોલનઘાટ સુધીનો માર્ગ ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાં ઉંચામાં ઉંચા ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રદેશ છે.

આ ભાગના ખાલસા મુલકની વસ્તી ૪ લાખ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૪ લાખ છે. લોકો બે જાતના છે. બલુચી આર્ય જાતના, અને બ્રાહુઈ મોગલ જાતના છે; પણ બંને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે. આ પહાડી લોકો ઘણા મજબુત છે.

मुख्य शहेरो:—

कटा (૩૪,૦૦૦) ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ બોલન ઘાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઇલ પર દરીઆની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલું છે. સિંધના સક્કર શહેરથી કવેટા સુધી રેલવે છે.

किलात ખાનની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કવેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઇલ પર આવેલું છે. કિલાતના ખાનના તાબામાં મોટો પ્રદેશ છે, અને એ હિંદુસ્તાનની સરકારના તાબાનો રાજા છે.

अजमेर म्हेरवाडा.

પંજાબની દક્ષિણે રજપુતાના એજન્સિ આવેલી છે. તે મધ્યે **अजमेर म्हेरवाडा** નામનો નાનો ૨,૭૦૦ ચો. મા.નો બ્રિટિશ પ્રાંત આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના સિંધીઆ સરકારની જોડે થએલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાંત મળ્યો હતો. મ્હેરવાડા પ્રાંત ૧૮૨૦માં જીતી અજમેરમાં જોડી દેવામાં આવ્યો હતો. રજપુતાનાના બીજા ભાગની માફક આમાં ખેતી કરવા લાયક જમીન ઘણી થોડી છે, તે છતાં ફળદ્રુપ જમીનમાં મકાઈ, જવ, જુવાર, અને બાજરી થાય છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર રજપુતાનાનો એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે. આ પ્રાંતમાં વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે.

આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર **अजमेर** (૮૬,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૫માં અજા રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે. શહેર રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલનું રહેવાનું સ્થળ છે. શહેરમાં રાજકુમારોને શીખવવા સારૂ એક મહાવિદ્યાલય છે. એમાં ખ્વાજા મુએઝીન–ઉદ્દીન ચીશતીની દરગાહ છે, અને તેમના માનમાં ૭ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે.

मध्य प्रांतो अने वराड.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વમાં મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ આવેલી છે, અને તેની દક્ષિણે **मध्य प्रांतो** અને **वराड** આવેલા છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો, કારણ કે ગોંડ નામની અનાર્ય પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં.

આ "નૉન રેગ્યુલેશન" પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. વરાડ પ્રાંત નિજામના તાબાનો મુલક હતો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો, અને હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતો લગભગ મદ્રાસ ઇલાકા જેવડા છે, પણ વસ્તી મદ્રાસ ઇલાકાથી લગભગ ત્રીજે ભાગે છે.

આ પ્રાંતોનો ઘણો ભાગ પહાડો અને જંગલોથી છવાએલો છે. **विंध्य** અને **सातपुडा** એ બે મુખ્ય પર્વતો છે. નદીઓનાં મુખ તરફનો એમાંનો પ્રદેશ નીચો છે. **अमरकंटक** જબલપુરના અગ્નિ ખુણામાં ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને ત્યાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે. **नर्मदा** અને **तापी** ઉપરાંત બીજી પણ નાની નદીઓ આ પ્રાંતોમાં વહે છે. **वर्धा** સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી ગોદાવરીને મળે છે. **वाईनगंगा** ઉપલી નદીને મળે છે, અને પછી આગળ એ બે નદીનાં પાણી **प्राणहिता** નદીને નામે ઓળખાય છે. **पेनगंगा** વરાડની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે, અને તે પણ વર્ધાને મળે છે. **पूर्णा** નદી વરાડમાં થઈ તાપી નદીને મળે છે.

વરાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ગરમી વધારે લાગતી નથી, પણ નાગપુરના મેદાનમાં ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે. મધ્ય પ્રાંતોના ⅔ જંગલ છે. જંગલોમાં સાગ અને સાલ મુખ્ય ઇમારતી લાકડાં છે. વળી લાખ અને રેશમ પણ જંગલમાં એકઠાં કરવામાં આવે છે. વરાડ પ્રાંત ઘણોજ ફળદ્રુપ છે, અને મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ સપાટ ભાગમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે. મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, રૂ, તુવેર, અને તેલી બીઆં છે. છત્તિસગઢમાં ઘઉં, અને વરાડમાં મુખ્ય પાક રૂનો છે. મહાનદી અને વાઈનગંગાના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે. આ ભાગમાં કોયલાની ખાણો છે, અને ઉંચું લોખંડ નીકળે છે.

આ પ્રાંતોમાં ચાર ભાગ હિંદુ અને એક ભાગ ગોંડ જાતના અનાર્ય લોકો વસે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે, પણ મરાઠી, ઉર્ય, ગોંડ, અને તેલુગુ ભાષા કોઈ કોઈ જગાએ બોલાય છે. વરાડમાં મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. નાગપુરમાં સુતર કાંતવાની અને વણવાની મિલો છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૩માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોંસલે રાજા વારસ વિના મરણ પામવાથી તેના તાબાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ ઇલાકામાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંતો નામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨માં મધ્ય પ્રાંતોમાં વરાડ જોડવામાં આવ્યો, તેથી

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ એવું આ ભાગનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં પૂર્વનો સંબલપુર જિલ્લો બંગાળામાં જોડી દેવામાં આવ્યો.

मुख्य शहेरोः—

नागपुर (૧,૦૧,૦૦૦) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની ચીફ કમિશનરનું મુખ્ય સ્થાન, અને વેપારનું મથક છે. એ શહેરથી નવ માઇલ પર કામટીમાં લશ્કરી છાવણી છે.

जबलपुर (૧,૦૧,૦૦૦) સાતપુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉંચું છે. આ રેલવેનું તથા વેપારનું મોટું સ્થળ છે.

सागर (૪૨,૦૦૦)ની હવા ઉંચાણને લીધે ઘણી સારી છે. ત્યાં લશ્કરી થાણું છે.

बुरानपुर (૩૩,૦૦૦) તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે. એની પાડોશમાં **असीरगढ**નો કિલ્લો છે. આ ઉપરાંત **खंडवा** (૧૬,૦૦૦), **पंचमडी, रायपुर** (૩૨,૦૦૦), અને **चांदा** (૧૬,૦૦૦) નાનાં ગામો છે. પંચમડીમાં ઉનાળામાં ચીફ કમિશનર રહે છે. ચાંદા ગોંડની જુની રાજધાની મધ્ય પ્રાંતોના નૈર્ઋત્ય ભાગમાં છે.

वराड.

इलीचपुर (૨૬,૦૦૦) વરાડમાં મોટું શહેર છે, અને મુસલમાની રાજ્યની એક વખતે રાજધાની હતું.

उमरावती (૪૦,૦૦૦) રૂના વેપારનું મોટું મથક છે. આ ઉપરાંત **अकोला** (૨૯,૦૦૦) અને **आर्गाम*** એ બીજાં નાનાં શહેરો છે.

देशी राज्यो.

મધ્ય પ્રાંતોનાં દેશી રાજ્યોનો વિસ્તાર કાઠિઆવાડથી દોઢગણો છે, પણ વસ્તી કાઠિઆવાડથી પોણી છે. એ રાજ્યોમાં ઘણે ભાગે જંગલો આવેલાં છે, અને અનાર્ય પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું રાજ્ય **बस्तार** છે, અને તેની રાજધાની **जगदलपुर** ઇંદ્રાવતી નદી પર છે.

* ઐતિહાસિક શહેર.

देशी राज्यो.

હિંદુસ્તાનમાં નાનાં મોટાં ૬૮૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૪૮૦ રાજ્યો તો ઘણાં નાનાં છે. બાકીનાં રાજ્યોમાંનાં મોટાં જે પ્રાંતોની અંદર આવેલાં છે, તે પ્રાંતોના ઉપરી અધિકારીની દેખરેખ નીચે છે. **काश्मीर**નું, **गायकवाड**નું, **निझाम**નું, અને **म्हैसुर**નું, એ ચાર મોટાં રાજ્યો વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તેની તરફથી ત્યાં રેસિડંટો રાજાઓને સલાહ આપવા રહે છે. આ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત રાજ્યોના સમૂહની બે એજન્સિઓ **रजपुताना एजन्सि** અને **मध्य हिंद एजन्सि** પણ વાઇસરૉયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે કે તેની તરફનો અધિકારી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ એ એજન્સિઓમાં રહી રાજ્યો પર દેખરેખ રાખે છે. આ મોટાં રાજ્યોમાંના ગાયકવાડી રાજ્યનું વર્ણન મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છો, માટે બાકીનાં ત્રણ રાજ્યો અને બે એજન્સિની ભૂગોળનું વર્ણન હવે આપવામાં આવશે.

काश्मीर.

પંજાબની ઉત્તરે જે મોટું **काश्मीर**નું દેશી રાજ્ય આવેલું છે તે હિંદુસ્તાનનો છેક ઉત્તરનો ભાગ છે. એનો નૈર્ઋત્યનો ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે. અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામાં આવીને રહેતા હતા. ઉત્તરમાં બાલિસ્તાનનો, ઇશાનમાં લાડકનો, અને દક્ષિણમાં જમ્મુનો મુલક કાશ્મીરના રાજાના તાબા હેઠળ હોવાથી, આખું રાજ્ય હાલ કાશ્મીર કહેવાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૦૦૦ ચો. મા. છે.

કાશ્મીર એ ખીણુ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં બરફથી છવાએલાં શિખરો અથવા બરફની નદીઓ (ગ્લેશિઅર) ઘણી છે. નૈર્ઋત્યની ખીણુ જે ખરું કાશ્મીર છે, તે ૮૦ માઇલ લાંબી, અને ૨૦થી ૨૫ માઇલ પહોળી, અને ૫,૦૦૦થી ૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એવું ધારવામાં આવે છે કે એક વખત આ ખીણુ સરોવરનું તળીઉં હતું. કાશ્મીરમાં દાખલ થતી વખતે સિંધુ નદીની દરીઆની સપાટીથી ઉંચાઈ ૧૪,૦૦૦ ફુટ છે, અને કાશ્મીરમાંથી પંજાબમાં દાખલ થતી વખતે

એની ઉંચાઈ ૪,૦૦૦ ફુટ છે. ઉપલી બીના બતાવી આપે છે કે સિંધુનું પાણી કાસ્મીરમાં ૧૦,૦૦૦ ફુટ નીચે ઉતરવાથી ઘણી ઝડપથી વહેતું હશે.

કાસ્મીરની ખીણની હવા ઠંડી અને ઘણીજ આનંદદાયક છે. મેવો, અને અનેક જાતનાં ફૂલ આ ખીણની અંદર થાય છે. એનો પાક પંજાબના જેવો છે. કાસ્મીરી શાલો તિબેટના બકરાના ઊનમાંથી બનાવવામાં આવે છે, અને તે ઘણી કીમતી હોય છે, તેમજ ઘણી વખણાય છે. ઊંટના વાળની મેળવણીનું પશમીના નામનું સુંદર કપડું પણ ત્યાં બને છે.

આ પ્રાંતમાં વસ્તી ૩૧,૫૮,૦૦૦ છે, અને ક્ષેત્રફળ જોતાં એ ઘણીજ ઓછી છે; પણ તેનું કારણ એ છે કે મુલક પહાડી છે. ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં વસનારા લોકો મોંગોલ જાતના છે, અને તેઓ બૌદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મ માને છે. મધ્ય ભાગમાં આવેલી ખીણના રહેવાસી કાસ્મીરી ઘણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ ડુંગરમાં રહેનાર ડોગરા ઘણે ભાગે હિંદુ છે. કાસ્મીરીઓ ગૌર વર્ણના અને ખૂબસુરત છે. કાસ્મીરમાંથી અનાજ, ઇમારતી લાકડું, શાલ, મેવો, ઘી, વગેરે પંજાબ મોકલવામાં આવે છે.

રાજા ડોગરા જાતના રજપુત છે, અને શીખ લોકોનો મુલક જીતી લીધા પછી ઇ. સ. ૧૮૪૬માં લૉર્ડ હાર્ડિન્ગે હાલના રાજાના વંશમાં આ મુલક સોંપ્યો હતો.

मुख्य शहेरो:–

श्रीनगर (૧,૨૬,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ ઝેલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કાસ્મીરની ખીણના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય જગા છે, અને શેરીમાં હોડીમાં બેસી ફરાય છે. લોકો ઘરોની અગાસી પર ફૂલનાં કુંડાં મૂકી બાગ બનાવે છે.

जम्मु (૩૬,૦૦૦) પંજાબના સિયાળકોટની ઇશાનમાં ૨૫ માઇલ પર આવેલું છે. કાસ્મીરનો રાજા કાસ્મીર અને જમ્મુનો મહારાજા કહેવાય છે.

लेह લાડકનું મુખ્ય શહેર છે. એ સિંધુ નદી પર આવેલું છે. ચિનાઈ તુર્કસ્તાનનો વેપાર આ સ્થળને હાથ છે.

रजपुताना एजन्सि.

રજપુતાના એજન્સિનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. એમાં ૨૦ રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૧૭ રજપુત રાજ્યો, ૨ જાટ સંસ્થાનો, અને ૧ મુસલમાની રાજ્ય છે. આ બધાં રાજ્યનો ઉપરી અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ અજમેર રહે છે, અને તેના હાથ નીચેના અમલદારો રેસિડંટો જુદા જુદા રાજ્યમાં રહે છે. આ બધાં રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ આપણા ગુજરાતથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી ગુજરાતથી સહેજજ વધારે છે. મુખ્ય રાજ્યો **उदेपुर** અથવા **मेवाड, जोधपुर, बिकानेर,** અને **जेसलमीर** છે. નાનાં રાજ્યો **बुंदी, कोटा, किशनगढ, भरतपुर** અને **धोळपुर** (જાટ), અને **टोंक** (મુસલમાન) છે.

अरवल्ली डुंगर રજપુતાના એજન્સિના મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. ડુંગરાની પશ્ચિમનો ભાગ સપાટ મેદાન છે, અને તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રેતીના ડુંગર નજરે પડે છે. વાયવ્ય તરફનો ભાગ તદન રણનોજ પ્રદેશ છે. ડુંગરાની પૂર્વનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો નૈર્ઋત્ય ભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં **आबु शिखर** હવા ખાવાનું સ્થળ છે, અને ઉનાળામાં એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. આ ભાગમાં નદીઓ થોડી છે. **लुणी** અજમેર આગળ અરવલ્લીના ડુંગરામાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં પડે છે. એનું પાણી ખારૂં છે. **चंबल** મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના પહાડોમાંથી નીકળી ઉત્તરમાં આગ્રા આગળ જમનાને મળે છે. **बनास** નામની નાની નદી ચંબલને મળે છે. ચંબલ નદી રજપુતાનાની પૂર્વ સરહદ છે.

અરવલ્લી ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, અને પૂર્વ ભાગમાં વધારે પડે છે, તેથી પૂર્વ ભાગ વધારે ફળદ્રુપ છે. વાયવ્ય તરફ અતિશય ટાઢ અને અતિશય તાપ પડે છે. રજપુતાના એજન્સિ ખેતીનો પ્રદેશ નથી. પાણીની તાણને લીધે પૂર્વ તથા દક્ષિણ ભાગ સિવાય બીજી કોઈ જગાએ બે પાક થતાજ નથી. ઘઉં અને મકાઈ મુખ્ય અનાજ છે. **सांबर** સરોવર પર મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ રણના પ્રદેશમાં મુખ્ય જનાવર ઊંટ છે. બિકાનેર તરફ ઊંટના લશ્કરની ટુકડીઓ છે. ખેતી તથા ગાડીના કામમાં પણ એ બાજુએ ઊંટજ વપરાય છે.

રજપુતાનામાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે. રાજાઓ રજપુત (રાજપુત્ર) છે, તેથી આ ભાગનું નામ રજપુતસ્તાન—રજપુતાના પડેલું છે. લોકો મારવાડી અને ઉર્દુ અથવા હિંદી ભાષા બોલે છે.

मुख्य राज्योः—

जोधपुर અથવા **मारवाड**નું રાજ્ય બધાંમાં મોટું (૩૫,૦૦૦ ચો.મા.) છે. એ રાજ્યમાં વસ્તી ૨૦,૫૭,૦૦૦ છે, અને લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મક, અને જુવાર છે. એની રાજધાનીનું નગર **जोधपुर** (૬૦,૦૦૦) ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીમાં જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું.

जयपुरनुं राज्य જોધપુરના રાજ્યથી ક્ષેત્રફળમાં અડધું છે, પણ તેમાંની વસ્તી (૨૬,૩૬,૦૦૦) જોધપુરના રાજ્ય કરતાં વધારે છે. એની રાજધાનીનું નગર **जयपुर** (૧,૩૭,૦૦૦) જયસીંગ બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૨૮માં વસાવ્યું હતું. એ શહેરના રસ્તાઓ તથા મકાનો એકસરખાં બાંધેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં જોવા લાયક શહેરમાંનું આ એક છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન તથા વેધશાળા જોવા લાયક છે.

उदेपुर અથવા **मेवाड**નું રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૨,૯૩,૦૦૦ છે. રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉંચા કુળના ગણાય છે; કારણ કે તેઓએ પોતાની બેટી કોઈ પણ મુસલમાન રાજાને લગ્નમાં આપી નથી. એની રાજધાની **उदेपुर** (૪૬,૦૦૦)માં રાજાનો મહેલ ઘણોજ સુંદર છે. એની ઇશાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની **चितोड** છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઇલ પર એકલિંગજી મહાદેવનું દહેરું, અને તેનાથી થોડે છેટે શ્રી નાથજીનું વૈષ્ણવોનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

बिकानेरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી (૭,૦૦,૦૦૦) ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ અડધી છે. એનો રાજા જોધપુરના રાજાના વંશનો છે, કારણ કે જોધાના છોકરા વિકાએ **बिकानेर** (૫૩,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૩૯માં વસાવ્યું હતું. ઘણું ઉંડું ખોદવાથી આ રાજ્યના કુવાઓમાં પાણી નીકળે છે.

જેસલમીરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૦૦૦ ચો. મા. છે, પણ વસ્તી ઘણીજ ઓછી (૮૮,૦૦૦) છે. આ રાજ્યનો લગભગ બધો ભાગ રેતીનું રણ છે. રાજા યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ઇ. સ. ૧૧૫૬માં જૈસલ નામના રાજાએ **જેસલમીર** (૧૧,૦૦૦) નગર વસાવ્યું હતું. અહીં પણ ૨૦૦–૩૦૦ ફુટ જમીન ખોદ્યા પછી પાણી નીકળે છે.

ભરતપુરના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ થોડું (૧૯,૦૦૦ ચો. મા.) છે, પણ દેશ ફળદ્રુપ છે. આ જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની **ભરતપુર** (૪૪,૦૦૦) આગ્રાની પશ્ચિમે આવેલું છે. ભરતપુર શહેરનો માટીનો કિલ્લો ઘણો મજબુત ગણાતો હતો. ભરતપુર પાસે **ડીગ**માં રાજાનો મહેલ છે, તે હિંદુસ્તાનનાં સુંદર મકાનોમાંનો એક છે.

આબુ શિરોહીમાં એક માઇલ ઉંચું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આરસની ઘણીજ સુંદર કોરણીવાળાં જૈન દહેરાં માટે એ પ્રખ્યાત છે.

मध्य हिंदुस्तान एजन्सि.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વે આવેલી આ એજન્સિ ૧૪૮ નાનાં રાજ્યોની બનેલી છે. તેમાં **સિંધીઆનું રાજ્ય** મોટામાં મોટું છે. એમાંનાં ૧૨૪ રાજ્ય તો એટલાં નાનાં છે કે તેમાંનાં કોઇનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો.મા. કરતાં વધારે નથી. આ બધાં રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી ચારગણું છે, અને વસ્તી પણ ચારગણી છે. આ એજન્સિના એક ભાગમાં ગ્વાલીઅર (સિંધીઆ)નું રાજ્ય, અને પ્રાચીન માળવાનો ઘણોખરો ભાગ છે, અને બીજામાં બુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગો વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતની એક સાંકડી પટી (ઝાંસીનો મુલક) આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર જિલ્લો આ પટીને મળે છે.

આ પ્રદેશની ઉંચાઇ ૬૦૦થી ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને એનો ઢોળાવ ઉત્તર અને ઇશાન તરફનો છે. વિંધ્યાચળનો ઉત્તરનો પ્રદેશ માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કહેવાય છે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી મુલક છે, અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં મોટાં જંગલો છે. એમાં **વિંધ્ય** અને **સાતપુડા** પર્વતો આવેલા છે. વળી **કૈમુર** નામની વિંધ્યાચળની એક શાખા

પૂર્વમાં ઇશાન તરફ જાય છે. નદીઓમાં **નર્મદા**, **શોણ**, અને **ચંબલ** છે. શોણ નર્મદાના મૂળ પાસેથી નીકળી કૈમુરના ડુંગર આગળ થઈ બંગાળામાં ગંગા નદીને મળે છે.

આ ભાગમાં વરસાદ ૩૦–૩૫ ઇંચ પડે છે. ઉત્તરમાં હવા ઉનાળામાં વધારે ગરમ, અને શિઆળામાં વધારે ઠંડી છે. દક્ષિણમાં ઉચ્ચ પ્રદેશને લીધે હવા સમધાત છે. જમીન ઘણે ભાગે રસાળ છે. સાધારણ અનાજ ઉપરાંત આ ભાગમાં ઇંદોરની આજુબાજુ તમાકુ અને અફીણ થાય છે. આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે. વિંધ્યાચળની તળેટીમાંથી લોખંડ નીકળે છે. બુંદેલખંડ હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનીજો માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. સાતપુડા અને વિંધ્યાચળમાં ગોંડ અને ભીલ જાતના અનાર્ય લોકો રહે છે, અને તેઓ પોતાની ભાષા બોલે છે.

मुख्य राज्यो:–

रेवाના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૩,૦૦૦ ચો. મા. છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૩,૦૦,૦૦૦ છે. આ રાજ્યમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની **रेवा** (૨૫,૦૦૦) છે.

पन्नाનું નાનું રાજ્ય (૨,૬૦૦ ચો. મા.) બુંદેલખંડમાં આવેલું છે, અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

तहेरीનું રાજ્ય પણ (૨,૧૦૦ ચો. મા.) નાનું છે. આ રાજ્યનો રાજા બધાં બુંદેલ રાજ્યોમાં મોટો ગણાય છે. બુંદેલા રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો હતો, અને એ રજપુતો પરથી આ ભાગનું નામ બુંદેલખંડ પડ્યું છે.

इंदोरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૯,૫૦૦ ચો. મા. છે, અને તેના રાજા મરાઠા છે. એ રાજાઓ હોલ્કરને નામે ઓળખાય છે. એની રાજધાની **इंदोर** (૪૫,૦૦૦) **अहल्याबाई**એ વસાવ્યું હતું, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮થી ત્યાં રાજધાની રાખવામાં આવી છે. મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ આ શહેરમાં રહે છે. ઇંદોરમાં મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે એક કોલેજ છે.

महु (૩૬,૦૦૦) ઇંદોરથી નૈઋત્યમાં ૧૩ માઇલ પર અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

भोपाळના મુસલમાની રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૭,૦૦૦ ચો. મા. છે. એ રાજ્યમાં બેગમ અમલ ચલાવે છે. તેની રાજધાની **भोपाळ** (૫૫,૦૦૦) છે. ભોપાળના પોલિટિકલ એજન્ટ શહેરની પશ્ચિમે **शिहुर**માં રહે છે.

ग्वालीअरના મરાઠી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૯,૦૦૦ ચો. મા. છે, ને તેની વસ્તી ૩૦,૯૦,૦૦૦ છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં એ મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. એના રાજા સિંધીઆ કહેવાય છે. તેની રાજધાની **ग्वालीअर** અથવા **लश्कर** (૮૭,૦૦૦) છે. ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું. એ રાજ્યના ઉત્તરના ભાગમાં તાપ પડે છે, અને મુલક રેતાળ અને ડુંગરવાળો છે. દક્ષિણમાં **उज्जन** (૪૦,૦૦૦) સિંધીઆને તાબે છે. ઉજ્જનની પાસે જુની ઉજ્જન નગરીનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશવૃત્ત* ગણે છે. પશ્ચિમમાં **नीमच** અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

આ ઉપરાંત **धार** અને **रतलाम** એવાં બે નાનાં રજપુત રાજ્યો છે.

निजामनुं राज्य.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં મોટામાં મોટું એવું **निजाम**નું રાજ્ય આવેલું છે. આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજ્યકર્ત્તા નિજામને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્ય ગાયકવાડી રાજ્યથી દસગણું મોટું છે, અને વસ્તી (૧,૩૩,૭૪,૦૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યથી સાતગણી છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિજામ-ઉલ-મુલ્ક (રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર) નામ ધારણ કરીને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. નિજામના દરબારમાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેસિડંટ રહે છે.

આ મુલક દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઘણો ભાગ રોકે છે. એમાં કેટલાક પહાડો આવેલા છે, તેમાં વાયવ્યમાં **अजिन्टा** મુખ્ય છે. **गोदावरी, कृष्णा, भीमा,** અને **तुंगभद्रा,** એ મુખ્ય નદીઓ છે. તુંગભદ્રા જે

* શિક્ષકે રેખાંશવૃત્ત વિષે સમજણ આપી નકશાનાં રેખાંશવૃત્ત ક્યાંથી ગણવામાં આવે છે તે કહેવું.

તુંગ ને ભદ્રા એ બે નામની નદીથી બનેલી છે, અને જે કૃષ્ણાને મળે છે, તે તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નિજામના રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે. મુંબઈ ઇલાકાની ભીમા નદી તુંગભદ્રાને મળે છે. રાજ્યની જમીન સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે, પણ કેટલાક ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે. રાગી, બીજાં અનાજો, રૂ, અને તેલી બીઆં મુખ્ય પાક છે. ગોદાવરીની ઈશાનની સરહદ પર કોયલાની મોટી ખાણો છે. એ ખાણો નજદીક વળી લોખંડની કાચી ધાતુ પણ નીકળે છે.

આ રાજ્યમાં લોકો ઘણે ભાગે મુસલમાન છે. પણ પૂર્વમાં તેલુગુ, અને પશ્ચિમમાં મરાઠા લોક વધારે જોવામાં આવે છે. મુસલમાનો ઉર્દૂ, તેલુગો તેલુગુ, મરાઠાઓ મરાઠી, અને કાનડીઓ (નૈર્ઋત્યમાં) કાનડી ભાષા બોલે છે.

मुख्य शहेरोः–

हैदराबाद (૫,૦૧.૦૦૦) નિજામના રાજ્યની રાજધાની મુસી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથું શહેર છે. શહેરમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. **सिकंदराबाद** અને **बोलारम** હૈદરાબાદ પાસે લશ્કરી થાણાં છે.

औरंगाबाद (૩૭,૦૦૦) વાયવ્યમાં અજિંટા ડુંગર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઇલ પર **दोलताबाद** અથવા **देवगढ**નો કિલ્લો છે. ઔરંગાબાદમાં ઔરંગજેબની છોકરી બીબી મુકરબાનો રોઝો છે, અને તે તાજમહેલનો નમુનો છે.

गोवळकोंडा હૈદરાબાદની પશ્ચિમે સાત માઇલ પર જુની રાજધાની છે. એક વખત એ હીરાને માટે પ્રખ્યાત હતું.

वरंगुळ તેલંગણના રાજ્યની, **बीदर** (બેદર) મુસલમાની રાજ્યની, અને **कल्याण** ચાલુક્ય રાજ્યની રાજધાનીનાં શહેર હતાં. **रायचुर** (૨૨,૮૮૦) જી. આઈ. પી. રેલવે અને મદ્રાસ રેલવેનું જંક્શન છે. **आसाई** ઐતિહાસિક શહેર છે. **इलोरा** અને **अजिंटा** વાયવ્યમાં બૌદ્ધ તથા હિન્દુ લોકોનાં પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલાં દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મ્હૈસુર.

નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણમાં આ મોટું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ગ્વાલીઅરના રાજ્ય જેટલું છે, પણ વસ્તી (૫૮,૦૦,૦૦૦) તે રાજ્યથી આસરે બમણી છે. દેશી રાજ્યોમાં આ એક સુધારામાં આગળ પડતું રાજ્ય છે. વાઇસરૉય તરફથી રેસિડંટ અહીં રહે છે, અને તે પાસેના બ્રિટિશ કુર્ગ પ્રાંતોના ચીફ કમિશનર પણ છે.

આ ઉચ્ચ પ્રદેશની સપાટી દરીઆથી લગભગ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એનો ઉત્તરનો ઢોળાવ તુંગભદ્રા તરફ, પૂર્વનો પેન્નેર, પાલાર, અને પન્નાર તરફનો, અને દક્ષિણનો કાવેરી તરફ છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વધારે ડુંગરાવાળો છે, એટલુંજ નહિ પણ તે જંગલોવાળો ને વરસાદવાળો છે. ઉંચાણને લીધે હવા ગરમ નથી, અને ઘણા ભાગમાં તો સમધાત છે. એની મુખ્ય પેદાશ રાગી છે, અને લોકોનો સામાન્ય ખોરાક પણ તેજ છે. બીજા પાકો ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, અને રૂ છે. પશ્ચિમ ભાગનો ડુંગરી ભાગ જે મલનાડ નામે ઓળખાય છે, તેમાં બુંદ થાય છે. જંગલમાં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડું, અને સુખડ ઉત્પન્ન થાય છે. કોલર જિલ્લા તરફ પુષ્કળ સોનું નીકળે છે.

ઇ. સ. ૧૭૯૯માં ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય જીતી જે આગલા હિંદુ રાજાને હૈદરે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેના વંશના એક બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો. મ્હૈસુરના રાજાને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવા લોકોના પ્રતિનિધિની એક સભા છે, પણ હાલ તો તેને માત્ર સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

મુખ્ય શહેરો:—

બાંગલોર (બંગલૂર) (૧,૮૯,૦૦૦) મંદ્રાસની પશ્ચિમે ૨૧૯ માઇલ પર મોટું શહેર છે. એ દરીઆની સપાટીથી ૩,૧૦૦ ફુટ ઉંચું છે, અને એની હવા ઘણીજ સારી ગણાય છે. ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળ માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. લશ્કરી છાવણીનું અને રેસિડન્ટના મુકામનું સ્થાન છે. સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ વણવાની મિલો પણ ત્યાં છે.

कोलर (૩૮,૦૦૦) સુલતાન હૈદરઅલીની જન્મભૂમિ છે. હાલ ત્યાંની સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

म्हैसुर (૭૧,૦૦૦) રાજધાનીનું નગર બાંગલોરથી ૯૬ માઇલ પર નૈઋત્યમાં છે. એની ઉત્તરે દસ માઇલ પર કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર **श्रीरंगपट्टण** ટીપુ સુલતાનની રાજધાની હતું. ત્યાંની હવા ખરાબ છે, તેથી શહેર ખંડેર હાલતમાં છે.

स्वतंत्र राज्यो.

नेपाळ.

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે. તેમાં **नेपाळनुं** રાજ્ય હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે, તે મોટામાં મોટું છે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ સિંધ જેટલું છે, પણ વસ્તી સિંધ કરતાં વધારે છે.

આ આખું રાજ્ય હિમાલયની તળેટીથી સરેરાશ ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું પર્વત ઉપરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં છે. એમાં હિમાલયનાં ઉંચાં શિખરો **धवलगिरि** ને **एवरेस्ट** છે. **गोग्रा, गंडकी,** અને **कुशी,** એ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ પણ આ રાજ્યની સરહદમાં છે. પહાડોમાં કેટલીક ફળદ્રુપ ખીણો છે. નીચલી ખીણના ભાગમાં ખેડાણ લાયક જમીન છે. તેરાઇના જંગલમાં ડાંગર, અનાજ, તેલી બીઆં, અને તમાકુ થાય છે. વળી સાગ અને સીસમનાં લાકડાં પણ જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

લોકો ઘણે ભાગે મોગલ (મોંગોલ) જાતના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઇ. સ. ૧૭૬૭માં જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી ત્યાં વધારે થઇ છે. ઘણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી નોકરી બજાવે છે, અને તેઓ શીખ જેવા બહાદુર લડવૈયા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, બીજાં અનાજ, તેલી બીઆં, ઢોર, શણ, અને ચામડાં છે.

રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે. બ્રિટિશ રેસિડન્ટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અંદર હાથ ઘાલતા નથી. આ રાજ્યની રાજધાની **खटमंडु** (૫૦,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું ખીણમાં આવેલું શહેર છે.

भुतान.

भुतानનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિકીમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલું છે, અને તે લગભગ કાઠિઆવાડ જેવડું છે, પણ વસ્તી કાઠિઆવાડની વસ્તીનો પાંચમો ભાગ છે. બ્રિટિશ રૈયત પર જુલમ કરવાના વાંકથી એનો કેટલોક મુલક ઇ. સ. ૧૮૬૩માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. એની રાજધાની **पुनाखा** દાર્જિલિંગની ઇશાનમાં ૨૦૦ માઇલ પર આવેલું છે. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે, અને ઊન, મીણ, કસ્તુરી, અને ઘોડા (ટટ્ટુ) આ રાજ્યની નિકાસ છે. લોકો શરીરે મજબુત બાંધાના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

फ्रेंच संस्थानो.

ફ્રેંચ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૨૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૨,૮૨,૦૦૦ છે. એનું મુખ્ય શહેર **पोंडिशेरी** કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલું છે, અને ત્યાં ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે શહેરમાં પાંચ મિલો છે. પોંડિશેરી (૧,૮૫,૦૦૦) ઉપરાંત બીજાં ચાર સંસ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં છે—**चंद्रनगर** (૨૫,૦૦૦) હુગલી નદી પર, **कारीकल** (૫૭,૦૦૦) કાવેરીના મુખના પ્રદેશમાં, **यानान** (૫.૦૦૦) ગોદાવરીના મુખ આગળ, અને **माही** (૧૧,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર. આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ મગફળી, સુતરાઉ કાપડ, અને ચોખા છે.

फिरंगी संस्थानो.

ફિરંગી સંસ્થાનોનું ક્ષત્રફળ ૧,૬૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે. એમાં ત્રણ સંસ્થાનો **दीव, दमण,** અને **गोवा** પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલાં છે (જુઓ મુંબઈ ઇલાકો). આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ નાળિએર, માછલાં, અને સોપારી છે.

सिलोन.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન અથવા લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે; પણ તે હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયની સત્તા નીચે નથી. ઇ. સ. ૧૭૯૬માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુ પરનાં વલંદા સંસ્થાનો વલંદા પાસેથી લઈ મદ્રાસ ઇલાકામાં જોડી દીધાં હતાં, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં એને હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયની સત્તા

નીચેથી કાઢી એનું 'ક્રાઉન કૉલોનિ'* કરવામાં આવ્યું હતું. આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી સવાગણું છે, અને વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢગણી છે.

આ ટાપુના દક્ષિણ ભાગનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને તે પર ઉંચા પર્વતો અને શિખરો આવેલાં છે—**પેદ્રા તાલા ગલા** પર્વત (૮,૨૦૦ ફુટ), અને **સામનિલ્લા** શિખર (૮,૪૦૦ ફુટ). કિનારાનો અને ઉત્તરનો પ્રદેશ નીચો અને સપાટ મેદાન છે.

આ ટાપુ પર નૈર્ઋત્યનો વરસાદ હિંદુસ્તાનમાં પડે તે અગાઉ પડે છે, અને તે નૈર્ઋત્ય ભાગ પર વધારે પડે છે. ઉત્તર ભાગની હવા કર્ણાટકની માફક સુકી અને ગરમ છે નૈર્ઋત્ય કિનારાની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. અહીં ઘણા ભાગમાં પહેલાં જંગલ હતાં. ડુંગર ઉપર અને નૈર્ઋત્ય કિનારા પર હજુ વનસ્પતિ ઘાડી છે. જંગલમાં તજ પુષ્કળ થાય છે, અને તે ઉપરાંત કીમતી ઇમારતી લાકડું થાય છે. જંગલમાં હાથી, ચિત્તા, અને રીંછ જોવામાં આવે છે આ બાજુએ અગાઉ બુંદ મોટી પેદાશ હતી, પણ તેને બદલે હાલ ચા મુખ્ય પેદાશ છે. એ ઉપરાંત સિંકોના, કેકાઉ, અને તમાકુ થાય છે. અનાજમાં ચોખા મુખ્ય પાક છે. માણેક વગેરે કીમતી ખનીજો, પ્લમ્બેગો, અને મીઠું, એ મુખ્ય ખનીજો છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે, અને કિનારા પર પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે.

આ ટાપુમાં સિંગાલીસ લોકોની વસ્તી વધારે છે. ઉત્તરમાં તામીલ ભાષા બોલનારા લોકો વસે છે. વસ્તીના અડધા ભાગ કરતાં વધારે લોક બૌદ્ધ ધર્મ માને છે. એની મુખ્ય નિકાસ ચા, બુંદ, નાળિએર, કોપરાં, કોપરેલ, કાથાનાં દોરડાં, સિંકોના, રબર, કોકો, તજ, એલચી, પ્લમ્બેગો, એબનિ, સોપારી, અને વેનિલા છે.

આ ટાપુનો ઉપરી ગવર્નર કહેવાય છે, અને તેને રાજકાજમાં મદદ કરવા પાંચ સભાસદની મંડળી, અને કાયદા બાંધવાના કામમાં ૧૮ સભાસદની મંડળી છે. ઇ. સ. ૧૮૧૫માં કાંદીના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી આખો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો.

---

*જુઓ ભૂગોળ ભાગ બીજો, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

मुख्य शहेरोः—

कोलंबो (૧,૫૮,૦૦૦) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. આ બંદરેથી ચા, ગુંદ, કોપરેલ, અને તજ ચઢે છે.

पोइंटदीगाली (૩૭,૦૦૦) કોલંબોની ગોદી તૈયાર કરવામાં આવી તે અગાઉ મોટું બંદર હતું. **त्रिंकोमाली** (૧૧,૦૦૦) દરિઆઈ લશ્કરી વહાણનું મુખ્ય મથક, અને **जाफना** (૩૪,૦૦૦) ઉત્તર કિનારે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર કરનારૂં સ્થળ છે. **कांदी** (૨૭,૦૦૦) સિંગાલીસ દેશી રાજાની રાજધાનીનું નગર હતું.

मालद्वीप—સિલોનની પશ્ચિમે ૫૦૦ માઇલ પર પરવાળાંના ટાપુનો સમૂહ **मालद्वीप** નામે ઓળખાય છે. ત્યાંના રાજા સિલોનના ગવર્નરના તાબા નીચે છે. ત્યાંના રહેવાસી તેમજ રાજા મુસલમાન છે, ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

સમાપ્ત.